

TUSSEN VREES EN PERSPECTIEF

Economie van Duin- en Bollenstreek na een half jaar coronacrisis

Tweede rapport van de Economic Board Duin- en Bollenstreek

Voorwoord

Voor u ligt de tweede coronarapportage voor de Economic Board en de gemeentebesturen van de Duin- en Bollenstreek. De eerste rapportage verscheen in het midden van de lockdown, in het voorjaar van 2020. Als we de komst van het virus met een natuurramp vergelijken, was de lockdown de fase van de noodhulp: redden wat te redden viel en zorgen voor stabilisatie.

Intussen verkeren we in de tweede fase. Het virus is er nog en volle aandacht voor de wederopbouw is nog niet mogelijk. Maar het is al wel tijd om na te denken over wat hersteld kan worden en wat versnelling of versterking behoeft. Het gaat in deze fase van de crisis niet meer om alarm slaan, maar om duiding en beraad op een uit te stippelen koers.

Dit rapport bevat een overzicht van de schade en de herstelkansen in de sectoren die gezamenlijk het grootste deel van de economie in de regio uitmaken. Daarnaast een beschrijving van de urgentie om niet alleen naar crisisherstel, maar ook naar de vernieuwing van de economische structuur van de streek te kijken. Het rapport is niet agendasettend van aard. Daar is een ander traject voor. Het rapport legt wel de bal vast klaar op de middenstip.

De inhoud van dit rapport is een mix van uit research verkregen empirie met interpretatie vanuit historische en geografische informatie. De verkregen informatie is vooral schriftelijk van aard. Extra scherpste in de vraagstelling en duiding van de resultaten werden verkregen in en responsronde onder deskundigen uit de streek. Die mix is het gevolg van de kennisbehoefte uit de streek.

De tekst is opgesteld door Aart van Bochove en Rob Manders, met bijdragen van Nicole Spaans en Jeroen Bos (allen bureau Blaauwberg)

Leiden, 28 september 2020

Inhoudsopgave

Voorwoord

1. Getroffen sectoren: steunaanvragen uit regio

2. Staat van de sectoren

Tuinbouw	Horeca	Winkels
Industrie	Groothandel	Logistiek
Bouwnijverheid	Zakelijke dienstverlening	Zorg, onderwijs, overheid
Cultuur, sport, recreatie		

3. Overzicht: speerpunten in de streek

4. Balans: hoe lang gaat het duren?

5. Structurele verzwakking van economie en arbeidsmarkt dreigt

6. Herstel: de Roosevelt-paradox als leereffect

7. Intermezzo: hoe creëer je dynamiek?

8. Verband tussen dynamiek en projecten

9. Onderwijs als sleutelspeler

10. Startpunt voor herstel: de beroepsbevolking

1. GETROFFEN BEDRIJVEN: STEUNAANVRAGEN UIT REGIO

Ten tijde van dit schrijven is besluitvorming gaande over het derde maatregelenpakket om crisisgeraakte bedrijven financieel te ondersteunen. De contouren van het pakket zijn al duidelijk: soberder, minder omvangrijk, gericht op zwaar getroffen sectoren als de hospitality maar met een langere horizon (medio 2021).

Over het gebruik van het omvangrijke eerste pakket is intussen steeds meer duidelijk. In onderstaande tabel kijken we naar het gebruik van de twee meest bepalende regelingen in de regio. Aan de linkerkant het gebruik van de Tozo, het vangnet voor zelfstandigen. Rechts het gebruik van de NOW, een vorm van looncompensatie. In de geheel rechterkolom zetten we de totale NOW-steun om in verhouding tot het totale aantal arbeidsplaatsen in de gemeente.

	Tozo (t/m juni)		NOW 1.0 pakket	
	Aantal aanvragers	In % aantal zelfstandigen	Aantal aanvragers	NOW-subsidie per arbeidsplaats
Katwijk	190	~ 4%	171	€ 905
Hillegom	130	~ 7%	516	€ 918
Lisse	120	~ 6%	187	€ 560
Noordwijk	290	~ 7%	466	€ 1.030
Teylingen	210	~ 7%	272	€ 690
Duin- en Bollenstreek	940	5.9%	1.612	€ 861

In de regio heeft circa 6% van alle zelfstandigen – met of zonder personeel – gebruik gemaakt van de Tozo regeling. Daarnaast zijn er ruim 1.600 bedrijven die aanspraak hebben gedaan op de NOW. De totale NOW steun voor de regio komt uit op 66.8 miljoen euro. Omgerekend per arbeidsplaats is dat € 861. In Noordwijk ligt dat aandeel een fractie hoger, mede door de grote hospitalitysector.

We vergelijken de cijfers met omliggende regio's en het landelijk gemiddelde. Eerst de NOW. Om het relatieve gewicht te bepalen delen we nogmaals de totale NOW subsidie door het totaal aantal arbeidsplaatsen.

	Aantal aanvragers	Toegekend totaalbedrag NOW	Toegekende NOW subsidie omgerekend per arbeidsplaats
Duin- en Bollenstreek	1.612	66.6 mln euro	€ 861
Leidse regio	1.420	66.2 mln euro	€ 624
Alphen-Rijnstreek	1.276	55.2 mln euro	€ 815
Haarlem en omgeving	*	58.0 mln euro	€ 635
<i>Nederland</i>	<i>138.966</i>	<i>7.7 miljard</i>	<i>€ 736</i>

De cijfers stroken op het eerste gezicht met de uitgesproken verwachting dat de Duin- en Bollenstreek zwaar getroffen is. De Leidse regio laat aanmerkelijk gunstiger cijfers zien. De stad Leiden zit daar nog een fractie onder met een bedrag van € 552 per arbeidsplaats.

Tot slot de Tozo. We kunnen ditmaal slechts vergelijken met twee buurregio's, cijfers van Leiden – en enkele andere grote steden - ontbreken nog in het CBS bestand.

	Aantal aanvragers	In % totaal aantal zelfstandigen
Duin- en Bollenstreek	940	5.9%
Alphen-Rijnstreek	520	4.0%
Haarlem en omgeving	1.900	7.9%
Nederland	64.140	4.3%

Ook in dit geval wijkt de Duin- en Bollenstreek in negatieve zin af van het landelijk gemiddelde. Ten opzichte van de agglomeratie Haarlem is het gebruik van de zelfstandigenregeling wel weer beperkter.

2. STAAT VAN DE SECTOREN

Op de volgende pagina's analyseren we de economische ontwikkelingen en verwachtingen per sector. Waar mogelijk maken we gebruik van recent landelijk cijfermateriaal, vooral van CBS-terugtelstatistiek. Juni is de meest recente maand waar statistieken voor beschikbaar zijn. In sommige gevallen zijn nog geen actuele data voorhanden.

Naast de regionale werkgelegenheid bieden we per sector enig inzicht in het gebruik van de NOW-regeling (loonkostenvergoeding). Van alle 273 bedrijven met een aanvraag boven de € 50.000 is – handmatig - nagegaan tot welke sector zij behoren.

We sluiten het sectorbeeld af met een volledig overzicht van de omvang van NOW-aanvragen per gemeente, en een vergelijking met omliggende regio's.

Tuinbouw: herstel ingezet

Aantal arbeidsplaatsen in regio ¹	6.081
% van de regionale werkgelegenheid	7.9%
Aantal NOW-aanvragen > € 50.000	62 (incl. toeleverende industrie/logistiek)

Na een onrustig voorjaar is de bollenteelt en handel in rustiger vaarwater gekomen. Het herstel van internationale afzetmarkten heeft zich sneller aangediend dan verwacht. De betalingen en leveringen zijn na de disruptieve lockdown weer hernomen, en het online bestellen van bloemen en planten heeft in binnen- en buitenland een vlucht genomen. Veel telers en handelaars hebben hun verdienvermogen en kapitaalposities wel aangetast zien worden. Maar de gevreesde faillissementsgolf lijkt afgewend. De leliebedrijven – kwekers en handelaars - mogelijk uitgezonderd, waar het aanbod de nog beperkte vraag kan gaan overtreffen.

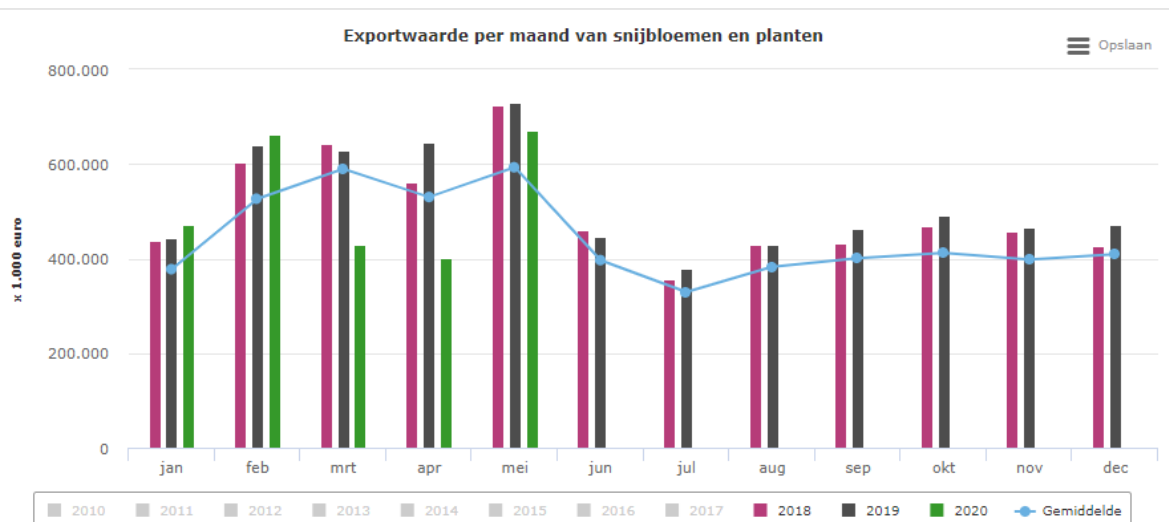
Een handvol bedrijven met langlopende handelscontracten zijn minimaal of in het geheel niet geraakt door de crisis.

Ook in de sierteelt heeft het herstel zich duidelijk ingezet. Enkele producten, zoals de vaste planten, laten zelfs een flinke groei in de vraag zien. Het ingestelde noodfonds van 600 miljoen voor de sector is slechts voor een derde gebruikt (het gebruik van het fonds vanuit deze regio is niet bekend). Veel bedrijven hebben de omzetverliezen weten te beperken waardoor ze niet in aanmerking komen voor aanvullende steun vanuit dit fonds. De verwachting is bovendien dat een deel van de NOW-aanvragen niet daadwerkelijk uitgekeerd zal worden.

Ter illustratie is in onderstaande figuur de ontwikkeling van de exportwaarde van de Nederlandse sierteelt zichtbaar per maand. De paarse en grijzen kolommen hebben betrekking op 2018 en 2019. De groene balken zijn de exportwaardes in 2020. De belangrijke omzetmaanden maart en april laten een flinke daling zien. In mei heeft het herstel zich aangediend.

¹ Inclusief 188 arbeidsplaatsen in overige landbouw

Figuur 1 Exportvolumes sierteelt in Nederland 2018-2019-2020 (groen = 2020)



Bron: Floridata

Nu het voortbestaan van de meeste bedrijven is verzekerd wordt er voorzichtig gekeken naar de toekomst. Hoewel het herstel snel is geweest rekent de sector zich niet rijk. Bij een voortdurende crisis gaan de consumentbestedingen ongetwijfeld dalen. Bloemen en planten zijn als ‘luxegoed’ gevoelig voor dit soort bewegingen. Langer bestaande sectortrends als digitalisering, robotisering, opschaling en meer directe verkoop (buiten de veiling om) kunnen zich wel eens gaan versnellen. We gaan elders in dit rapport nog kort in op een volgende disruptie van de markt, de Brexit. Bedrijven die tijdig op de veranderende markt inspelen zijn in staat de crisis om te buigen naar een nieuwe bloeiperiode. Vanuit de sector wordt er wel een pleidooi voor gehouden om het momentum van de crisis te benutten voor versnelde vernieuwing. Voorbeelden:

- Een soepel ruimtelijk vergunningenregime, waarbij een tijdlang niet maar de letter maar naar de strekking van de regels gekeken wordt. In de streek worden vraagtekens gezet bij het bollenareaal zoals dat in het Pact van Teylingen is vastgelegd. Nu heeft dat Pact een zekere onwrikbaarheid, die vraagtekens kunnen tot een langgerekt politiek debat leiden. Soepele en snelle vergunningverlening bij ondernemersinitiatieven kan wellicht zonder politieke druk al voor meer dynamiek zorgen.
- Hetzelfde geldt voor het afwaarderen van grondposities, waardoor verplaatsing van bedrijven vergemakkelijkt wordt. “Wachten tot het beter gaat, gaat lang duren, dus beter nu even pijn lijden (die in het totaal toch wat weg zal vallen) dan straks bedrijven naar elders zien vertrekken of hun bedrijf laten beëindigen”.
- Het sierteeltcluster heeft een tekort aan personeel. Nu alle blikken gericht zijn op omscholing, is er ruimte voor een campagne om te wijzen op de loopbaanperspectieven in de groene sectoren. De eerste inspanningen richten zich nu sterk op Mbo-geschoolden. Samenwerking met HBO en Universiteiten zitten in een opstartfase

Conclusie: de coronacrisis leidt niet tot een structurele terugval van bollencultuur en sierteelt, gaat wel een bonus verschaffen aan de ‘early adopters’ van technologie onder kwekers en handelaren.

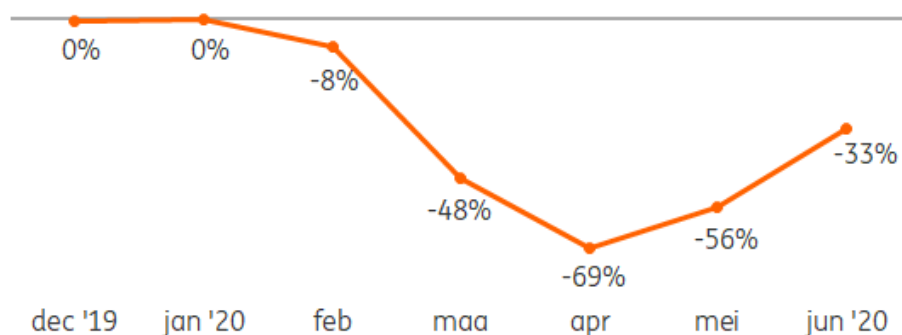
Horeca: blijvende onzekerheid en onderbesteding

Aantal arbeidsplaatsen in regio	4.662
% van de regionale werkgelegenheid	6.0%
Aantal NOW-aanvragen > € 50.000	43

De horeca blijft één van de zwaarst getroffen sectoren in deze crisis. Een geschatte 85% van alle horecabanen is of wordt nog steeds ondersteund met NOW-subsidie. Ook het gebruik van andere steunmaatregelen (TOGS, TOZO) is hoog. De openstelling van de horeca, het gunstige zomerweer en de piek in het binnenlands vakantieverkeer heeft zekere verlichting gebracht, maar de algemene weerklink is dat de verdienvermogens nog minimaal zijn.

De veerkracht van horecazaken wordt sterk beproefd. De reactie op de beperkingen is zeer divers. Diverse bedrijven zijn direct na gedwongen sluiting overgegaan op digitale bezorgdiensten en alternatieve producten en verkoopkanalen. Anderen hebben de tijd gebruikt om het interieur te moderniseren, aanpassingen te maken ten behoeve van de anderhalve meter en menukaarten te wijzigen. Een deel van de bedrijven heeft gewacht in hoop op een snelle oplossing (vaccin, uitdoven virus, gewijzigd overheidsbeleid). Zelfs nu nog zijn er horecazaken die sinds de lockdown niet meer open zijn geweest, waaronder veel avond- en nachthoreca. 'Quick-fix' oplossingen zijn er voorlopig niet en uitzonderingen worden zeker in het licht van een nieuwe opleving van het virus niet makkelijk vergeven. Het lijkt erop dat horecabedrijven die snel en adequaat het businessmodel kunnen aanpassen aan de veranderende omstandigheden de meest overlevingskansen hebben.

Figuur 2 Ontwikkeling van het aantal pintransacties bij eet- en drinkgelegenheden in Nederland t.o.v. 2019



Bron: ING

Het gebrek aan zakelijke (congres)bezoekers en toeristen buiten Europa laat zich goed voelen. Het voor de Duin- en Bollenstreek belangrijke voorjaar is geheel in het water gevallen. Geen Keukenhof, geen bollen- en strandtoeristen, geen congresbezoekers, geen Formule1 fans. In een poging nog iets van het seizoen te maken is een campagneoffensief ingezet om de binnenlandse vakantiegangers te verleiden een bezoek te brengen. In combinatie met het mooie zomerweer heeft dat geleid tot een piek in de bezettingsgraad van hotels en vakantieparken. Onverwacht was de terugkeer van de Duitse toeristen, ondanks het ontbreken van gerichte campagnes gezien de vele onzekerheden die grensverkeer oproepen. Die hoge bezetting – die zich over het hele land voordeed – heeft de voorjaarsverliezen niet goed gemaakt. De Duin- en Bollenstreek is op langere termijn bovendien extra kwetsbaar gezien de afhankelijkheid van buitenlandse bezoekers. Binnen de gehele provincie Zuid-Holland zijn buitenlandse gasten goed voor bijna de helft van alle overnachtingen in hotels, vakantieparken en andere accommodaties. In de Duin- en Bollenstreek kan dat nog wel eens

aanzienlijk hoger liggen. Een blijvende beperking van het internationaal verkeer, zowel zakelijks als toeristisch, raakt de Duin- en Bollenstreek meer dan bijvoorbeeld de Veluwe of Drenthe.

Conclusie: de coronacrisis gaat de horeca in de Duin- en Bollenstreek – ingesteld als deze was op een internationale gast – nog jarenlang parten spelen. Het herstel van normaliteit in de overzeese markten is ver weg. Alleen de nabije markt – Nederland en buurlanden – biedt substantiële kansen op omzetbehoud. .

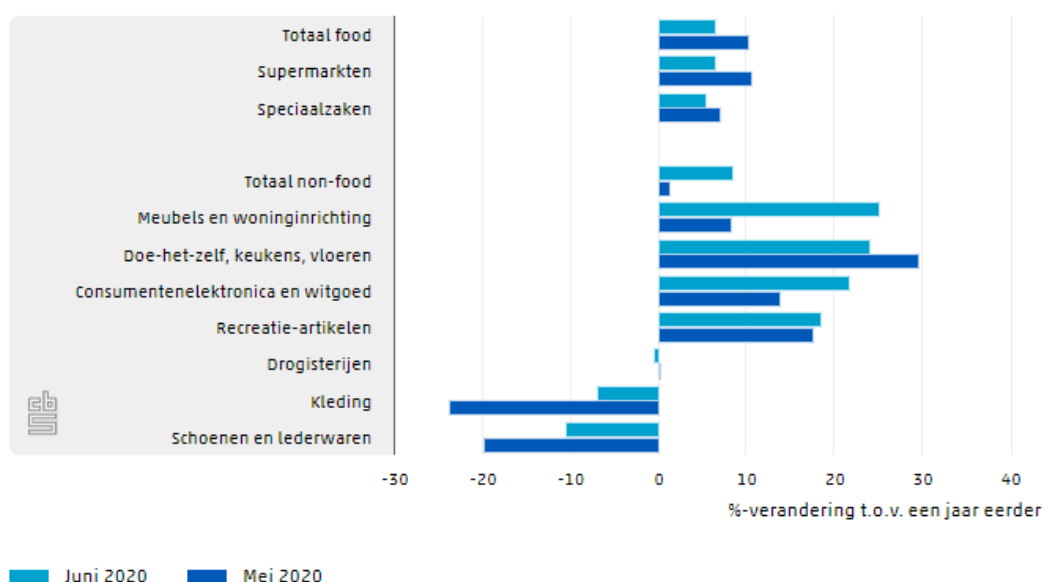
Winkels: onverwachte hausse naast flinke verliezen

Aantal arbeidsplaatsen in regio ²	12.667
% van de regionale werkgelegenheid	16.4%
Aantal NOW-aanvragen > € 50.000	24

Buiten alle verwachtingen zijn de winkelbestedingen in de afgelopen maanden toegenomen. In het tweede kwartaal is de totale winkelomzet in Nederland met bijna 6% gestegen. Met een voorlopig hoogtepunt in juni met een stijging van bijna 10% ten opzichte van 2019.

Dat algemene cijfer verhult grote verschillen binnen de sector. De supermarkten, bouwmarkten en interieurzaken maken een ongekend drukke tijd mee. Terwijl in de modebranche rake klappen vallen. In onderstaande CBS-grafiek worden de omzetontwikkelingen per branche weergegeven voor de maanden mei en juni, in vergelijking met de kengetallen van 2019.

Figuur 3 Omzet deelbranches detailhandel mei en juni 2020 (t.o.v. 2019)



Bron: CBS

De verhoogde uitgaven aan producten in de huiselijke sfeer was niet voorzien maar wordt inmiddels begrepen als een verlegging van consumentbestedingen. Bij het ontbreken van vakantie, horeca,

² Inclusief contactberoepen en wellness, en autohandel.

cultuur en wellness worden de huishoudbudgetten vaker aangewend voor verbeteringen in de thuisomgeving.

De modebranche – het meest kwetsbare deel van de sector - maakt in de Duin- en Bollenstreek circa 10% van het totaal aantal arbeidsplaatsen in de detailhandel uit. Het gaat om ruim 200 modewinkels in de streek. Voor hen blijft het perspectief somber. De al aangetaste reserves komen verder onder druk te staan bij de afbouw van het publieke steunpakket. Bovendien moet er blijvend geïnvesteerd worden: de deels onverkochte zomervoorraad gaat eruit en maakt plaats voor nieuwe winterkleding.

Ook voor de overige branches hangt een belangrijke winstwaarschuwing in de lucht. Winkeliers verwachten nu al dat de consument in de najaar- en wintermaanden minder actief gaat worden. Het verwachte virusgeteisterde najaar gaat de koopdrift ongetwijfeld temperen. Zeker in combinatie met een oplopende werkloosheid en toename van salariskortingen.

Een bijzondere tak van sport in de retail is de handel en reparatie van auto's. De marges en kapitaalreserves binnen deze branche staan al enige jaren onder druk. De crisis heeft een nieuwe dreun uitgedeeld. Het aantal verkopen was al lager ingeschat door veranderende fiscale regelingen per 1 januari. In combinatie met de lockdown viel de verkoop in het voorjaar vrijwel geheel stil. De reparatieshops zagen bovendien minder auto's binnen komen door de afname van het wegverkeer. Inmiddels is er sprake van enig herstel in zowel de handel als de reparatie.

Conclusie: de coronacrisis leidt tot een versnelde generatiewisseling in de retail. Mode en schoenen krijgen klappen, alles wat met huis, keuken en tuin te maken heeft, bloeit. De gehele sector blijft echter afhankelijk van het broze consumentvertrouwen. De kaalslag onder 'niet dagelijks' maakt de weg vrij voor nieuwe start-ups, met een 'nabijheidsbonus' voor lokaal initiatief.

Industrie: langzaam herstel

Aantal arbeidsplaatsen in regio ³	7.247
% van de regionale werkgelegenheid	9.4%
Aantal NOW-aanvragen > € 50.000	30

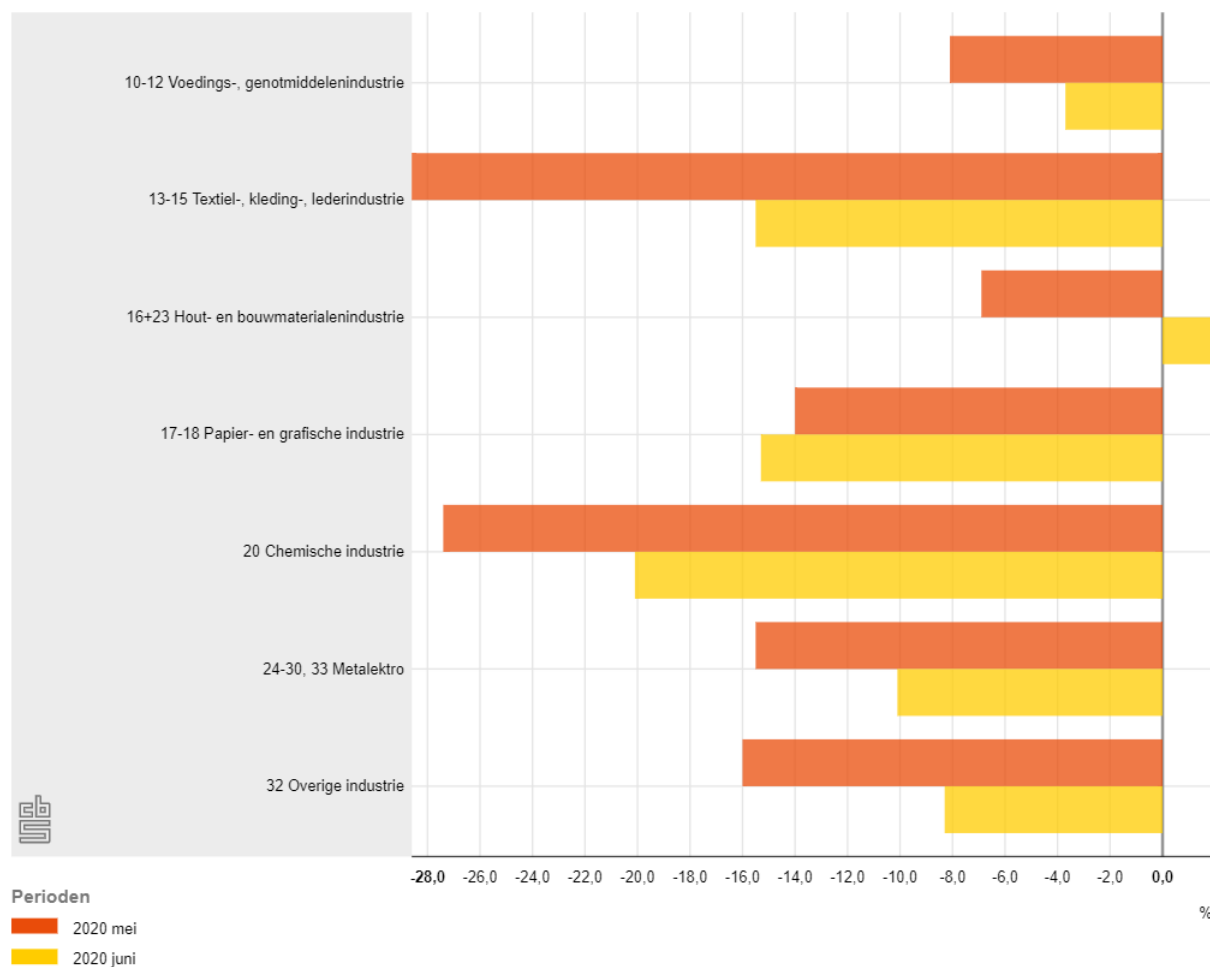
De industrie laat een langzaam herstel van een lange conjunctuurdip. Al in februari kende de bedrijfstak problemen door stokkende aanvoerlijnen uit onder andere China en Italië. Het dieptepunt in zowel productie als omzet deed zich voor in mei. Enig herstel dient zich in bijna alle branches aan, hoewel er grote verschillen bestaan. Op de volgende pagina staat een verbeelding van de omzetontwikkeling in het voorjaar.

Op één vlak onttrekt de regio zich geheel aan de landelijke statistiek. Het regionale chemische industriecluster bestaat feitelijk uit de vestiging van verffabrikant AkzoNobel. En waar de bedrijfstak landelijk nog zwaar in crisis zit, laat Akzo weten voorlopig 'sterker uit de crisis te komen'. De verkoop van consumenten-verf en coatings loopt in vele landen op na opheffing van lockdown regimes. Industriële orders blijven daar nog bij achter gezien het lage investeringsvermogen van veel bedrijven.

³ Inclusief nutsvoorzieningen (water, energie)

De andere regionaal grote industriële bedrijfstak is de metaalsector. En dan met name de machinebouw gericht op de land- en tuinbouwsector. De tijdelijke neergang op deze belangrijke afzetmarkt heeft voor flinke omzetverliezen gezorgd. De herstelcurve van de bedrijfstak is sterk afhankelijk van de ontwikkelingen binnen het tuinbouwcluster.

Figuur 4 Ontwikkeling productie mei en juni 2020 ten opzichte van 2019



Conclusie: de industrie heeft bij uitstek te maken met lange en internationale ketens, zowel in de toelevering als in de afzet. Daardoor heeft de industrie veel last gehad van de psychologische kant van de crisis, het verlies van vertrouwen. Zoals het er nu uit ziet, is het herstel gaande. Het lage termijn perspectief is aan de ene kant goed: de crisis versterkt de rol van techniek en technologie in de economie. Aan de andere kant is behoedzaamheid geboden. Door het internationale karakter van de ketens is de industrie gevoelig voor de Brexit, voor Amerikaans protectionisme en voor een Amerikaans-Chinese handelsoorlog.

Groothandel exclusief tuinbouw: blijvende verschillen

Aantal arbeidsplaatsen in regio	5.076
% van de regionale werkgelegenheid	6.6%
Aantal NOW-aanvragen > € 50.000	18

Handelsbedrijven voor de zakelijke markt zijn sterk afhankelijk van de afzetmarkt voor hun eindproduct. De lockdown heeft in zekere zin alle takken van sport binnen de groothandel geraakt. Zeker in de eerste weken lag het internationale handelsverkeer stil. Maar het herstel is in verschillende branches ingezet. De handel in voeding en bouwproducten lijkt met de blijvende hoge winkerverkopen een snel herstel tegemoet te kunnen zien. Voor de handelaars in machines en voertuigen kan dat wel eens langer gaan duren.

Recente cijfers over de omzetontwikkeling binnen de branche zijn nog niet beschikbaar. Medio september verschijnen cijfers over het tweede kwartaal (april t/m juni).

Conclusie: de groothandel in consumptieartikelen heeft zich na de lockdown hersteld. Herstel van de technische groothandel gaat langzamer.

Goederen- en personenlogistiek: van beperkt verlies tot malaise

Aantal arbeidsplaatsen in regio	2.794
% van de regionale werkgelegenheid	3,6%
Aantal NOW-aanvragen > € 50.000	15

De logistieke sector is de crisis tot op heden beter doorgekomen dan vooraf verwacht. Na een korte periode van flinke belemmeringen – vooral bij de grenzen – en wegvallende orders heeft het herstel zich snel ingezet. Wegvervoerders, regionaal de grootste logistieke branche, merken zelfs vrij weinig van de crisis. Horeca en winkels dienen weer bevoorraad te worden, en de tuinbouwhandel naar diverse buitenlandse landen is weer hernomen. De belading van de vrachtwagens is hier en daar nog lager dan regulier. Maar in vergelijking met andere sectoren zijn de verliezen beperkt.

Een uitzondering op deze positieve trend vormen de taxibedrijven en touroperators. De markt voor toeristisch en zakelijk vervoer hebben zich nog onvoldoende hersteld om een renderend businessmodel te onderhouden. De vooruitzichten blijven bovendien somber.

Conclusie: de omzet in het goederenvervoer is weer op peil. De busvervoerders – een relatief grote bedrijfstak in de Duin- en Bollenstreek – staan er heel anders voor, hun perspectief is verbonden met het weer op gang komen van het toerisme en bij het verdwijnen van de 1.5 meter economie. Dat gaat nog langere tijd duren.

Bouwnijverheid: voorlopig geen crisis

Aantal arbeidsplaatsen in regio	5.285
% van de regionale werkgelegenheid	6.8%
Aantal NOW-aanvragen > € 50.000	4

De aangekondigde recessie in de bouw heeft zich niet doorgezet. Na een korte terugval in de lockdown heeft de sector zich volledig hersteld. Er lijkt zelfs iets van een inhaalvraag te hebben plaatsgevonden met omzettoenames tot zelfs 35 procent opzichte van vorig jaar.

Tabel 1 Omzetontwikkeling branches in mei en juni, in % ten opzichte van 2019

	Regionale werkgelegenheid	Mei omzetontwikkeling t.o.v. 2019 (landelijk)	Juni omzetontwikkeling t.o.v. 2019 (landelijk)
Projectontwikkeling en algemene burgerlijke en utiliteitsbouw	1.575	- 11.6%	+ 7.6%
Grond-, water- en wegenbouw	319	- 6.3%	+ 11.5%
Sloopbedrijven en grondwerk	147	- 13.8%	+ 2.2%
Bouwinstallatiebedrijven (o.a. loodgieters en elektriciens)	1.329	- 11.0%	+ 9.9%
Afwerkingsbedrijven (o.a. schilders, stukadoors, timmerwerk)	1.160	- 7.3%	+ 12.2%
Overige specialistische bouwwerkzaamheden	754	- 10.9%	+ 8.4%

Bron: CBS / Bedrijvenregister Zuid-Holland

Conclusie: de bouw was direct na het begin van de lockdown een van de sectoren die luidruchtig een recessie aankondigde en om overheidssteun vroeg. Er werd een spoedig opdrogen van opdrachten en een baanverlies van 15% van het volume voorzien. Daarvan is tot nu toe geen sprake.

Zakelijke dienstverlening: als vanouds een buffer, maar evenementenbranche in zwaar weer

Aantal arbeidsplaatsen in regio	13.927
% van de regionale werkgelegenheid	18.0%
Aantal NOW-aanvragen > € 50.000	50

De zakelijke dienstverlening geldt als een laat-cyclische sector. Opdrachten lopen enkele maanden door, een conjunctuurdip laat zich in de regel pas na die tijd gelden. De coronacrisis is in zoverre een afwijking van deze algemene trend dat een belangrijk deel van het werk omwille van de lockdown direct uit de agenda verdween. Een deel van het werk is online opgevangen maar een meerderheid van de bedrijven meldt omzetverliezen gedurende de lockdown. Van vraagherstel lijkt nauwelijks sprake, de sombere economische vooruitzichten maakt dat veel bedrijven investeringen voorlopig uitstellen. De zakelijke markt laat op veel vlakken een beperkt herstel zien.

Binnen de brede categorie van zakelijk dienstverleners loopt de mate van crisiseffecten echter flink uiteen. Er zijn bedrijven die zich tot nog toe geheel onttrekken aan de recessie of zelfs nadrukkelijker in de belangstelling zijn komen te staan. Daar staan anderen tegenover die de markt geheel weg hebben zien vallen. In onderstaand schema vatten we de impact samen voor een aantal branches.

	Crisisimpact
Reclamebureaus, marketeers en (print)media	Vraaguitval bij deel van klantgroepen (hospitality, retail, reisbureaus) speelt de branche parten. Een zekere shake-out van bedrijven is aannemelijk. Full-service bureaus met hoge mate van ict competenties zijn het meest robuust.
ICT en software	De vraag naar digitale diensten heeft zichtbaar een impuls gekregen. De perspectieven voor IT-bedrijven zijn over het algemeen dan ook rooskleurig. Het tekort aan geschoold personeel wordt echter steeds nijpender.

Coaches en adviseurs	Ontmoetingen en bijeenkomsten behoren tot de kern van de business van veel coaches en adviseurs. De lockdown was een flinke streep door de rekening, al heeft een deel zich online kunnen hervatten. Het zakelijk verkeer begint zich inmiddels gestaag te hervatten al bereiden velen zich voor op onrustige tijden.
Rechtskundige dienstverleners	De plotse, economie-brede inkomensdip brengt de vraag met zich mee wie welke (financiële) verantwoordelijkheid draagt. De advocatuur heeft het er al sinds de lockdown druk mee. De verwachting is dat vragen omtrent arbeidsrecht, contracten, faillissementen en verzekeringen nog wel even blijven aanhouden.
Ingenieurs en architecten	Het algemene signaal is dat ingenieurs en architecten slechts beperkt of niet geraakt zijn door de crisis. Gezien de toenemende eisen ten aanzien van luchtkwaliteit, duurzaamheid en energie lijkt de markt voorlopig stabiel. Al hangt dat natuurlijk sterk samen met investeringen in nieuwbouw en renovatie.
Beveiliging en schoonmaak	Veel beveiligers en schoonmaakbedrijven zagen de vraag wegvallen tijdens de lockdown. Deels heeft die zich weer hersteld. En deels zijn er nieuwe vragen bijgekomen. De aandacht voor een schone en veilige omgeving is enorm actueel: in de werkomgeving maar bijvoorbeeld ook in drukke winkelstraten. Het uitblijven van evenementen blijft de bedrijvigheid in de beveiligingsbranche echter drukken.
Eventorganizers en reisagenten	De evenementenbranche is sinds maart vrijwel geheel stil komen te liggen. De verwachtingen zijn bovendien zeer mager. Slechts met voortdurende overheidssteun en snelle vorderingen in vaccinontwikkeling kan de bedrijfstak overleven. Voor reisagenten is de situatie niet veel beter. De recent aangepaste reisadviezen maken nogmaals duidelijk dat herneming van regulier buitenlands vakantieverkeer niet aan de orde is. De binnenlandse vakantiemarkt biedt slechts enige kansen.
Makelaars en vastgoed	Van enige crisisimpact op de woningmarkt is niets te merken. Het aantal huizenverkoop is in vrijwel het gehele land hoger dan een jaar geleden, evenals de prijzen. De druk op de verhuurdersmarkt blijft eveneens hoog. Voor de verkoop en verhuur van bedrijfsruimte is het beeld meer divers. De vraag naar werkruimte en flexplekken blijft voorlopig stabiel, naar retail en horecaruimte is begrijpelijkerwijs minder vraag. Voor makelaars en verhuurders zijn het hoe dan ook drukke tijden.
Uitzendbranche	Meedeinend op de conjunctuur was de uitzendbranche een vroeg slachtoffer van de crisis. Het totale volume in uitzenduren is met circa 20% afgenomen. Op niche-bedrijven na met een specialisatie in zorg of ict merkt de gehele branche de gevolgen van de crisis. Anderzijds veert de sector als één van de eersten weer op bij economisch herstel. Zeker bij een pril herstel verkiezen werkgevers flex boven vast.

Conclusie: de zakelijke dienstverlening is de grootste economische sector en heeft traditionele een enorme buffercapaciteit voor tegenslagen. Er mag verwacht worden dat veel bedrijven – bijvoorbeeld adviesbureaus – in stilte het veld ruimen, zoals er ook weer nieuwe start-ups zullen zijn. Het is een sector die zich in een conjuncturele crisis zelden meldt met de vraag om afzonderlijk overheidsbeleid. Dat is nu op onderdelen anders. De eventorganizers maken een zware tijd door.

Zorg, onderwijs, overheid: bakens van stabiliteit

Aantal arbeidsplaatsen in regio	17.687
% van de regionale werkgelegenheid	22.9%
Aantal NOW-aanvragen > € 50.000	10

Hoewel eveneens flink ontregeld is het toekomstperspectief van bedrijven en personeel binnen het publieke domein nog steeds zeer behoorlijk. Het onderwijs zit nog steeds om personeel verlegen. De zorg kan na de herneming van de niet-spoedeisende hulp de vraag bijna niet bijbenen. En bovendien weet het publieke domein zich gesteund door de diepe zakken van de Rijksoverheid. Het aandeel van de publieke diensten in de economie neemt voorlopig enkel toe. En zelfs wanneer de onvermijdelijke

bezuinigingen aan de orde zijn lijken zorg en onderwijs daar niet tot nauwelijks gevoelig voor gezien het maatschappelijk klimaat.

Dat algemene beeld laat onverlet dat een aantal organisaties de financiële stroom tijdelijke zagen opdrogen. Tandartsen, fysiotherapeuten, orthopeden en psychologen hebben tijdelijk gebruik gemaakt van diverse steunmaatregelen. Inmiddels is een belangrijk deel van de paramedische en planbare (ziekenhuis)zorg weer hernomen. Het aantal verwijzingen naar medisch specialisten vanuit de huisarts ligt weer op het oude niveau. En het aantal consulten bij paramedici begint dat niveau ook langzaam weer te naderen.

Conclusie: de werkroutines in de publieke sectoren zijn flink veranderd. Maar werkgelegenheid en baan zekerheid in deze sectoren staan niet op de tocht.

Cultuur, sport en recreatie: zwaar getroffen, veerkracht maakt nieuwsgierig

Aantal arbeidsplaatsen in regio	1.733
% van de regionale werkgelegenheid	2.2%
Aantal NOW-aanvragen > € 50.000	17

De culturele sector geldt nog steeds als één van de zwaar getroffen sectoren. De noodzaak tot contactbeperking en 'crowd control' speelt vele instellingen parten. De lage bezettingsgraad tijdens voorstellingen en optredens drukken op de vaak al beperkte financiën. Voor musea geldt dat via online boekingsystemen het publiek weliswaar weer verwelkomd kan worden, maar in minder grote getale. De aan de sector verbonden factoren massaliteit, grote groepen, en mobiliteit, internationale uitwisseling, blijven gedurende de gehele pandemieperiode no-go's. Het aanpassen van de businessmodellen aan deze nieuwe werkelijkheid vergt tijd. De vraag of de culturele infrastructuur behouden kan worden is een pregnante in tijden van algehele financiële krapte.

Sportclubs hebben de activiteiten goeddeels weer hernomen. Brandhaarden hebben zich in de sport nog betrekkelijk weinig voorgedaan waardoor het verlichte regime – onder andere geen afstandsplicht bij contactsporten – voorlopig intact blijft.

Conclusie: sport, cultuur en (internationale) hospitality behoren tot de zwaarst getroffen sectoren. Na een aanvankelijke somberheid tijdens de lockdown lijken in sport en cultuur inmiddels veel creativiteit en ondernemerschap gemobiliseerd te worden om binnen de 1.5 meter beperkingen actief te worden. De financiële perspectieven blijven zeer zorgelijk, maar de exposure die beide sectoren nu al weer vertonen, is zeer interessant.

Slot sectorale beeld

In algemene zin is het sectorale beeld optimistischer geworden ten opzichte van de voorgaande rapportage. In de responsronde is gevraagd wat de redenen daarvan zijn, en wat dat snel wisselende beeld betekent voor de waarde van de huidige aannames. We kunnen daar het volgende over zeggen.

Om te beginnen merken we op dat de economische outlook in reële zin ook echt aanmerkelijk is verbeterd. De eerste rapportage dateert van medio april, midden in de lockdown. Dat was ook in

retroperspectief tot nog toe de zwaarste periode voor het bedrijfsleven. De omzetten en productie vielen genadig hard terug. De perspectieven waren buitengewoon somber. In de relatief rustige zomerperiode is er in veel gevallen sprake geweest van enig herstel. De perspectieven blijven buitengewoon onzeker maar de historische terugval van april-mei lijkt zich voorlopig niet te gaan herhalen.

Daarnaast is de hoeveelheid feitelijke informatie over de crisisimpact flink in omvang toegenomen. We beschikken steeds meer over reële terugtelstatistieken over omzetten, regelingengebruik en vacature dalingen. Naarmate de crisis vordert zal dat beeld zich alleen maar gaan verfijnen. De crisis blijft onvoorspelbaar in haar verloop, maar aan de hand van de statistiek kunnen we wel steeds nauwkeuriger beoordelen hoe de perspectieven ervoor staan.

Ten slotte is in algemene zin het alarmisme steeds meer uit het debat aan het verdwijnen. In de eerste weken van de lockdown stonden de sectorale lobbyclubs allen vooraan om de specifieke noodzaak van overheidssteun voor hun deel van de markt te bepleiten. In retroperspectief lijken een aantal sectoren de negatieve verwachtingen wat al te zwaar te hebben aangezet.

3. OVERZICHT: OMSTANDIGHEDEN DIE DE STREEK RAKEN

Het beeld is nog maar voorlopig, maar we kunnen – aanvullend op het voorgaande sectorale overzicht - wel een aantal omstandigheden op een rij zetten die de Duin- en Bollenstreek raken. Een opsomming.

Ten eerste. De werkloosheid in de Duin- en Bollenstreek gaat zeker stijgen, net als het aantal bedrijfsbeëindigingen. Ten opzichte van het voorjaar, is vooral de ‘meeting industry’ in de Duin- en Bollenstreek als ernstig getroffen in beeld gebleven. Dat is regionaal een grote speler. Of dat ook gaat leiden tot een grote regionale component in de werkloosheid is nog onzeker. Het is nog niet helder in welke mate uitzendkrachten en arbeidsmigranten – grote groepen in de beroepsbevolking in de streek – in de werkloosheidsregistraties terecht gaan komen. Amsterdam – koploper in de ‘meeting industry’ – is bezig een harde klap te verwerken en kijkt op dit moment zelfs tegen een snel dalend bevolkingscijfer aan, als gevolg van het wegblijven van de internationale kenniswerkers. Dat leidt tot de paradox dat de rijkste stad van het land op dit moment tot de zwaarst getroffen regio’s behoort. Mogelijk weten we over een paar maanden hoe het macrobeeld voor de Duin- en Bollenstreek uitpakt.

Ten tweede. De bollen- en sierteelt is in termen van arbeidsplaatsen vrij klein, maar in termen van productieketens, kennis en ‘branding’ van de streek zeer belangrijk. In de eerste coronarapportage hebben we de bollenculturen sierteelt nog als zeer kwetsbaar getypeerd. Dat is aardig aan het meevallen. De enorme terugval aan het begin van de crisis had voor een deel te maken met een zeker paniekgedrag: niet nakomen van betalingsverplichtingen door afnemers, afzeggen van contracten, dichte winkels, verstoring van handelsketens. Dat beeld is langzamerhand geweken. 2020 zal een slecht omzetjaar worden, maar de sector als geheel blijft overeind. Dat is ook wel verklaarbaar. Consumenten zijn meer aan huis en tuin gebonden. Dan is er een vraag naar materiaal dat de woonomgeving verfraait. En er zijn in de 1.5 meter economie geen doorslaggevende logistieke belemmeringen.

Een risico is nog wel de Brexit. Het ziet er naar uit dat er een harde Brexit komt, of tenminste een periode zonder duidelijke regie-afspraken. Dat gaat zeker in de eerste maanden van 2021 zorgen voor weer een paniek, mogelijk ook voor vraaguitval in het Verenigd Koninkrijk en voor verstoring van het betalingsverkeer. Bollen en bloemen worden een stuk duurder voor de Britse consument. Coronacrisis en Brexit doen dus gezamenlijk een aanslag op het improvisatievermogen en de kasreserves van de sector. Wellicht kan voor medio-2021 stabilisatie worden verwacht. Maar ondernemers die de kans krijgen om afzet te realiseren op minder grillige markten dan de Britse, moeten die kans zeer benutten.

Ten derde. Ook bouw en industrie gaan niet ten onder aan de coronacrisis. Er zijn grote verschillen tussen subsectoren en tussen bedrijven – er is voor individuele bedrijven zeker geen garantie op rust - maar de omzetschade lijkt beperkt te blijven.

Het beeld van de bouw is vertroebeld door een zeer alarmistisch rapport aan het begin van de lockdown. Er bestaat mogelijk een verband met de stikstofcrisis: de bouw stond al in de actiestand. Wellicht moet het alarmistische EIB-rapport uit april dan ook meer als lobbydocument begrepen worden. De doemtijd uit maart is tot op heden niet concreet geworden. Nog in de laatste volle maand voor de crisis was er overal een tekort aan materialen en aan personeel. Particulieren konden alleen met grote moeite een aannemer vinden en overheidsaanbestedingen mislukten omdat er geen inschrijvingen kwamen. Dat beeld is nog steeds niet veranderd. Bovendien is de bouw een vergrijsde sector. Er gaan deze jaren veel mensen met pensioen. Een iets minder gespannen markt kan wat ademruimte geven om te zoeken naar logistieke, personele en technologische oplossingen.

Dat laat onverlet dat elk bedrijf afzonderlijk turbulente tijden door kan maken. Maar het alarmisme moet uit het gesprek.

Ten vierde. Het winkelbedrijf vertoont een zeer grillig beeld. De omzetten in 'food' naderen records. Consumenten zijn meer aan huis gekluisterd en zorgen voor gevulde voorraadkasten. Dat geldt ook voor doe-het-zelf zaken. Grote klappen daarentegen zijn gevallen in de mode en in de luxe producten. Dat zijn zaken die gedijen bij winkelen als vrije tijdsbesteding en daar is nog steeds maar beperkt sprake van. De kans op herstel van dit deel van het winkelbedrijf is beperkt. Ook voor de crisis stonden deze segmenten van de markt al onder druk, door concurrentie van online verkopen en door de gestage wijziging van consumentenvoorkeuren, van spullen naar beleving. De kans dat modewinkels leeg komen te staan en weer bevolkt gaan worden door nieuwe modezaken, is niet zo groot. Voor die panden moet naar andere bestemmingen worden gezocht.

Ten vijfde. Voor de ontmoetingsindustrie – hospitality en cultuur – is het beeld zorgelijk, maar wel enigszins gemixt. Dat deel van de hospitality dat afhankelijk is van toerisme van dichtbij (binnenland, Duitsland), verkeert in dezelfde omstandigheden als de bouw: ruige tijden voor afzonderlijke ondernemingen, maar volop overlevingskansen voor de sector als geheel. De provincie Groningen, bijvoorbeeld, heeft een van de beste zomers ooit achter de rug, compleet met haastig ingerichte noodcampings. Bungalowparken moeten investeren in 1.5 meter voorzieningen (veel meer toiletvoorzieningen, bijvoorbeeld), maar de ontwikkeling naar meer privacy was toch al gaande. Ook een deel van de cultuur toont veerkracht. Musea en toonkunst werken weer, zij het met een veel kleiner bereik vanwege de 1.5 meter, in combinatie met een voortgezet steunpakket, komen ze in een langdurige overlevingsmodus. Summer, maar toch enig vooruitzicht.

De sombere kant zit met name rondom het luchtverkeer. Hoe dichterbij Schiphol, hoe groter de problemen. Voor de Duin- en Bollenstreek is met name het congresstoerisme relevant. Het congresstoerisme is wellicht de belangrijkste vorm van toerisme. De opbrengsten per congresstoerist per dag is een veelvoud (volgens sommig onderzoek 13 tot 14 maal zoveel) als die van een dagjestoerist. Het is ook een 'hoogwaardig' soort omzet: rustige mensen, spreiding in de gewenste services (vervoer, cultuur, internet, enzovoort) en kwaliteit in de gewenste verzorging. Plus een 'spin-off' in binnenlandse waardeketens: Universiteit Leiden en EsaEstec kunnen weer een tijd verder met de exposure van een mooi congres.

De congresmarkt is een zaak van lange termijn planning. Die planningen staan allemaal 'on hold'. Of ze ooit weer teruggaan naar het oude niveau, is twijfelachtig. 'Meeting' is een tweelingzus van 'research', maar de gewenning aan beeldschermconferenties kan toch voor vraagverandering zorgen. Over nog eens twee jaar is de kwaliteit van videoconferencing alweer zo ver toegenomen, dat een geloofwaardig alternatief ontstaat.

De nabijheid van Schiphol – lange tijd een groot voordeel voor de streek – is om nog een andere reden een nadeel. Haarlemmermeer heeft een enorme inkomende pendel. De ontslagen die gaan vallen in het Schipholcomplex, komen voor een groot deel terecht bij mensen die in de omgeving van de polder wonen. Er gaat dus 'geïmporteerde' werkloosheid naar de Duin- en Bollenstreek komen.

Ten zesde. Er is veel opinievorming gaande over de vraag of 'health' op enige manier een uitloper voor 'hospitality' kan zijn. De gedachte is plausibel: hospitality gaat over een goede en aangename verzorging van ofwel werkenden ofwel mensen die van hun vrije tijd genieten. Hoe dan ook: gezonde mensen. Maar waarom eigenlijk? Zieke mensen hebben zorg nodig. Dat is voor slechts een deel medische zorg. Je kunt chronisch zieken, gehandicapten of herstellenden ook onderbrengen in zorghotels, waar de nadruk op gastvrijheid ligt en de medische ondersteuning gewoon langs komt. De cross-over van 'health' naar 'hospitality' is plausibel en kan veel opleveren: reductie van de werklust voor het overbelaste zorgsysteem en een interessante uitdaging voor de onderbenutte

hospitality. En natuurlijk een kwaliteitswinst voor de patiënt of consument. Het probleem is dat de voorbeelden van deze cross-over nog steeds zeer beperkt in aantal zijn. Zorghotel De Kim in Noordwijk en Topaz Revitel in Leiden zijn bekende en bijna iconische voorbeelden. Maar dat zijn er te weinig om echt aan een nieuwe sector te gaan werken. Is dat een kwestie van tijd? Moet de recent verworven status van kooroord z'n werk nog doen in de marketing en reputatie?

Verwant met de cross-over 'health & hospitality' is de cross-over 'wellness & hospitality'. Er is een vorm van toerisme in opkomst die zich richt op 'gezond': veel sport, veel buitenlucht en goed eten tijdens dagtrips of vakanties. De coronacrisis wakkert de aandacht voor life style kwesties enorm aan en de Duin- en Bollenstreek heeft op dit punt al veel in huis: fietsroutes, strand, kleinschalige zwervestructuur, sportieve voorzieningen. In het bijzonder is gewezen op de faciliteiten voor sportrevalidatie, landelijk een groeiende markt met een zeker potentieel in combinatie met hospitality. Het is de moeite waard om na te gaan of deze kansen benut kunnen worden, hetzij door een marketing van wat er al is, hetzij door nieuwe productontwikkeling.

4. BALANS: HOE LANG GAAT HET DUREN?

Het gezegde bij het managen van de coronacrisis is nog steeds: varen in de mist. We gaan nu proberen iets meer grond onder de voeten te krijgen in de duiding van de crisis. Om te beginnen: hoe lang gaat het duren?

We grijpen terug op de internationaal circulerende metafoor van de hamer en de dans die we in de eerste coronarapportage gebruikten.

Na de epidemische uitbraak, moest het virus eerst met een krachtige hamerslag tot bedaren worden gebracht: de lockdown. De maanden van 'bevriezing' van het menselijke en economische verkeer zijn nodig om massa-ziekte en massa-sterfte te voorkomen. Daarnaast worden ze gebruikt om voorbereidingen te treffen, bijvoorbeeld door voorraden van beschermingsmiddelen aan te leggen en test- en zorgsystemen op te schalen.

In de dansfase worden lockdowns langzaam opgeheven. Maar het virus is er nog en steekt weer de kop op. De kunst is om de brandhaarden snel te detecteren en met maatwerk te bestrijden. Dat maatwerk kan uit een veelheid van maatregelen bestaan. Het is een improviserende dans tussen virus en samenleving.

Nederland is volop in de dansfase terecht gekomen. De publieke opinie moet daar op dit moment – september 2020 – nog erg aan wennen. Het spel tussen regelopvolging en eigen verantwoordelijkheid wordt nog niet overal begrepen. De kranten staan vol met gedoe, van voetballiefhebbers, horecabezoekers, 'influencers' en anderen. Er is zowel kritiek op de afwezigheid van strenge generieke maatregelen als op de onduidelijkheid van lokale maatregelen. Daar is niet echt een oplossing voor. Uit de geschiedenis is bekend dat elke epidemie het zelfde beeld oproept: een jarenlange crisis is psychologisch een zware last. Het is als met een echte dans: de structuur en ritme zijn gegeven, maar je moet als deelnemer je hoofd er wel bij houden. Als ondernemer, als klant, als schoolleider, als leerling, als toerist. En dat jarenlang.

Hoe lang precies?

In de eerste coronarapportage hebben we geschreven uit te gaan van een pandemie van twee jaar. Dat deden we zonder virologische kennis, maar wel op basis van vorige wereldwijde virusuitbraken (Spaanse griep, Russische griep). Die verdwenen nooit helemaal – ze zijn waarschijnlijk in een milde vorm opgegaan in de cocktail van virussen die de mensheid in najaar en winter teisteren – maar verloren na twee jaar wel hun virulente karakter.

De termijn van twee jaar kan bekort worden door de ontwikkeling van vaccins. Vanuit zeker 15 laboratoria komen positieve geluiden, daaronder het Leids-Amerikaanse Janssen Vaccines. Maar het gaat niet alleen om de technische 'vondst' van een antiviraal middel. Het gaat ook om de toepassing. Een wereldwijde vaccinatiecampagne kost maanden. En dan nog moet iedereen meewerken. Zo was er de afgelopen tijd veel aandacht voor de waarschuwing uit 2017 van Microsoft-ondernemer Bill Gates dat de wereld binnen afzienbare tijd door een pandemie getroffen zou worden. Dat bleek amper drie jaar later al een wijs inzicht te zijn. Maar Gates zei er nog iets bij. De beste voorbereiding op een pandemie bestond in zijn visie uit internationale samenwerking, open kennisdeling en betrouwbare instituties.

Aan die eis van internationale samenwerking en kennisdeling voldoet de wereld op dit moment niet. Je hebt maar een paar brandhaarden nodig van isolationistische regeringen die perse aan een eigen

vaccin of andere medische route vasthouden, en de crisis duurt weer langer. De laatste economische activiteit die 'back to normal' gaat, is het intercontinentale passagiersverkeer. En juist dat verkeer is voor regio's als Amsterdam en de Duin- en Bollenstreek van groot belang.

Intussen gaan de beleidsmatige voorbereidingen in Nederland al uit van een horizon tot diep in 2021. Het kabinet werkt aan een derde steunpakket voor de economie, dat tot 1 juli 2021 loopt. Het steunpakket lijkt zich vooral te gaan richten op de zwaarst getroffen sectoren (hospitality en cultuur) en zal minder 'royaal' uitpakken dan de eerste twee tranches. Maar de horizon is duidelijk. De evenementenkalender voor 2021 wordt al geschoond. Carnaval en grote sportwedstrijden gaan uit de agenda. Voor de Duin- en Bollenstreek zullen Keukenhof en bloemencorso's zo goed als zeker nog steeds met coronavoorschriften te maken hebben. Het eerste moment waarop herstel van regulier menselijk verkeer mogelijk is, lijkt al met al het voorjaar van 2022 te worden.

In een snelle en gemonialiseerde economie is twee jaar – twee-en-een-half jaar, wanneer we het voorspel meenemen tussen november 2019 in Oost-Azië en de wereldwijde uitbraak in maart 2020 – een eeuwigheid. De boodschap van autoriteiten overal ter wereld aan hun burgers en ondernemers zou moeten zijn: maak plannen, want dit is een kwestie van lange adem. Het is niet volgende maand voorbij.

5. STRUCTURELE VERZWAKKING VAN ECONOMIE EN ARBEIDSMARKT DREIGT

Ook na de tweejaarshorizon zijn we er nog niet. In die twee jaar wordt de kiel gelegd voor een dempend effect op de welvaartsontwikkeling voor een reeks van jaren. Het Centraal Planbureau gaat uit van vijf jaar voor een terugkeer van de werkloosheid naar het niveau van februari 2020 en van een mogelijke rem op de economische groei van tien jaar. Factoren die meespelen:

- Een werkloosheid langer dan een paar maanden leidt tot vermindering van kennis en vaardigheden. Na hervinding van een baan start de ex-werkloze op een lager productiviteitsniveau.
- De ‘mismatch’ op de arbeidsmarkt wordt heviger. Erkende groeisectoren als techniek, technologie, zorg en onderwijs hebben blijvend mensen nodig, maar omscholing vanuit een overschotsector vergt jaren.
- Ex-coronapatiënten lijken zeer lange hersteltermijnen nodig te hebben.
- Investerings in innovatie en technologie – bij uitstek aanjagers van de economische groei - vallen terug, omdat bedrijven geld bij zich houden en de overheid moet gaan bezuinigen.
- Nieuwe instromers in het onderwijs beginnen met één hand op de rug gebonden. Voor mbo-ers is het nog lastiger dan het toch al was om een passende stageplek te vinden en arbeidsroutine op te doen. Voor hbo-ers en wo-ers valt het vormende deel van de opleiding (vereniging, sport, wereldoriëntatie, cultuur) enorm terug.
- Afgestudeerden vinden minder snel een baan en beginnen een eenmaal gevonden baan met een lager startsalaris.

De ‘fall-out’ van de coronacrisis begint een beetje te lijken op de nasleep van de grote industriecrisis van de late jaren zeventig en vroege jaren tachtig. De afstudeerenden van toen kwamen als ‘verloren generatie’ op de markt. Uit later onderzoek is gebleken dat alle effecten van een langdurige crisis – lagere productiviteit van nieuwkomers, stagnerende innovatie, kaalslag in bekende sectoren, ongewisse opkomst van nieuwe sectoren, koopkrachtverlies – in de loop van de tijd zijn verdwenen. Heel concreet: na twintig jaar bleken de loopbaankansen van de late babyboomers (de verloren generatie) niet meer af te wijken van de vroege babyboomers. Maar er is een prijs betaald.

De crisis heeft ook gunstige effecten. Te denken valt aan het verdwijnen van verouderde en minder productieve bedrijven. Die bedrijven hielden het in de hoogconjunctuur nog vol, maar staan nu onder druk.

Daarmee komt een samenloop in beeld met een ander verschijnsel dat ook zonder coronacrisis flink invloed zou hebben op economie en arbeidsmarkt: de vergrijzing. Iets nauwkeuriger gezegd: het vertrek van de babyboomers uit de economie en de arbeidsmarkt. Dat vertrek is bijzonder, omdat het om een grote groep gaat. Er zijn allang jongere generaties actief, maar die zijn met veel minder. Het is een reële verwachting dat kleinere bedrijven die nog steeds door babyboomers gerund worden, versneld het veld zullen ruimen. De vraag is of er voldoende ondernemende en goed opgeleide jongeren (millennials, veertigers) zijn om het dreigende verlies van kennis, arbeidsplaatsen en kapitaal op te vangen.

6. HERSTEL: DE ROOSEVELT-PARADOX ALS LEEREFFECT

Op veel plekken in het land wordt aan een regionale herstelagenda gewerkt. Dat gebeurt vaak in 'triple helix' verband, in dialoog tussen overheden, ondernemers en onderwijsinstellingen. Vragen die daarbij aan de orde komen, zijn:

- Hoe verhoudt een crisisagenda zich tot de bestaande agenda? Is het een kwestie van bestaande activiteiten schrappen of van bestaande activiteiten anders richten en versnellen?
- Valt er te denken in concrete projecten voor de korte termijn? Wie gaat die dan aansturen en betalen? Of moet het meer gaan om thema's en beleidsuitspraken?
- Richt je je op sectoren of op onderwerpen?
- Hoe volledig en dekkend moet zo'n agenda zijn?
- Hoe zorg je dat crisisactiviteiten ook na wegebben van de crisis nog effect hebben? De zogeheten 'no regrets'?
- Hoe kom je tot acties die passen bij mandaat, maatvoering en slagkracht van de regionale actoren (triple helix netwerken, gemeentebesturen)?

Dit rapport beperkt zich tot de stand van zaken en gaat niet in op de herstelagenda zelf. Wel hoort het bij een inventarisatie om ook de urgentie nog eens te onderstrepen. We besteden in deze paragraaf aandacht aan een historische parallel (de volgende twee pagina's zijn een bewerking van een eerder opgesteld document voor het 'buurnetwerk' van de EBDB, Economie071).

Sommige analisten vergelijken 'onze' coronacrisis met de 'Great Depression' van de jaren 1930. Er zijn inderdaad allerlei vergelijkingen te maken, maar waar het nu om gaat is de actiefilosofie van de toenmalige Amerikaanse president Franklin Roosevelt. Hij moest net als nu varen in de mist: het was vanuit de economische theorie gewoon niet bekend wat wel en wat niet zou werken. De Roosevelt Administration gunde zichzelf geen tijd om met een afgewogen agenda te komen. In plaats van afwachten en doorstuderen, begon de overheid met dynamiek te brengen door gewoon te beginnen. Het gebeurde dat de president in een week tijd twee onderling strijdige wetten tekende. De vraag was niet wat de theoretisch best gefundeerde wet was, maar welke wet in de uitvoering de beste mensen zou mobiliseren, de beste praktijk zou scheppen, het meeste actie zou los maken. En na twee jaar werd de minst presterende van de twee gewoon losgelaten.

Even pragmatisch was de inzet om over de hele linie tot actie te komen. Het bekendste monument van de Roosevelt Administration is het grote investeringsprogramma in de fysieke reconstructie van met name het zuiden van de Verenigde Staten, met als paradepaard de Tennessee Valley Authority: het herstel van het ecologische en sociale rampgebied van de Tennessee River. Maar Roosevelt stuurde zelfs schrijvers en theatermakers op pad om het economisch herstel te bevorderen (een crisisstrategie die ook in onze tijd nog revolutionair zou zijn). Het ging in die jaren niet alleen om concreet doel x of y. Dat had toch niet gewerkt: de opgave was gewoon te groot. Het ging vooral om het terugbrengen van dynamiek, ondernemerschap en vertrouwen.

Er moet wel bij gezegd worden dat 'pragmatisch' iets anders is dan 'ongeïnformeerd'. Roosevelt was de eerste president die onderzoek liet doen, dat onderzoek liet circuleren onder denktanks en politici en veelvuldig evaluaties liet verrichten. We zouden dat in het heden 'datagedreven' noemen: trek goede mensen aan, omring ze met een goede kennisinfrastructuur en geef ze vervolgens veel autonomie in hun werk.

Wie zich negentig jaar later alsnog verdiept in de toenmalige 'New Deal', zal allicht onder de indruk komen van het gedurfde, taboeloze en uiteindelijk ook zeer effectieve karakter van de aanpak. Instructief uit die tijd is ook het leereffect dat je maar een 'window of opportunity' van een paar jaar

hebt. Roosevelt kreeg na enkele jaren al te maken met institutionele weerstand: politici liepen naar de rechter, er kwam arbeidsonrust, belangengroepen staken de kop op. Achteraf gezien ook wel logisch: een samenleving houdt het niet vol om jarenlang in een crisisstand te verkeren. De meest baanbrekende aspecten van het beleid verdwenen en het herstel vertraagde, maar de kiel was gelegd.

Een alledaagse observatie over goede ondernemers in het midden- en kleinbedrijf tijdens de recente lockdown onderstreept de urgentie van 'dynamiek behouden'. Toen de lockdown een einde maakte aan veel economische activiteiten, waren er maar weinig ondernemers die een soort lineair plan maakten, van analyse naar oplossing en impact. Het 'bon mot' in het mkb is bij elk crisis hetzelfde: zorg dat je zichtbaar blijft, ga midden in de markt staan – zelfs als er maar weinig van de markt over is – ga alternatieven proberen, ga plannen maken en begin onmiddellijk met de uitvoering. Eigenlijk deden die mkb'ers precies wat Roosevelt negentig jaar geleden deed: dynamiek scheppen. Niet het ontbreken van een samenhangend plan, maar het ontbreken van activiteit is de grootste vijand. Zoals Roosevelt het zei: 'Nothing to fear but fear itself'.

Zo kunnen we zelfs anders kijken naar de bovengenoemde 'no regrets'. Misschien zit juist in de versnelling van een bestaande actie of in een zeer concreet en tijdelijk project potentieel wel zoveel dynamiek en vermogen om partijen te binden en in beweging te krijgen, dat er veel meer mee te bereiken is dan met strategisch helemaal uitgedachte beleidslijnen. Er is alle grond om uit te gaan van een voorspoedig herstel van de Nederlandse economie. We hebben een goed opgeleide beroepsbevolking, er is veel ondernemingszin en veel creativiteit. Maar welk beleid precies het herstel bevordert heeft, zal zelfs achteraf niet goed vast te stellen zijn.

In het beleidsdiscours zijn altijd kritische kanttekeningen te plaatsen bij wat voor beleidsagenda ook maar. Een eerste kritiek is: 'dat doen we al'. Een tweede: 'past niet bij wat we al doen'. Een derde: 'we kunnen pas kiezen als we overzicht hebben, een catalogus van behoeftes en mogelijkheden'. Vaak zijn al die kritieken tegelijkertijd waar. Het gros van de denkbare interventies blijft binnen het bestaande paradigma. Echt iets nieuws, komt niet zo vaak voorbij. Zo heeft Nederland ooit – in 2006 – afscheid genomen van een regionaal-economisch beleid gericht op het repareren van achterstanden. Sindsdien gaat het om het versterken van de voorhoede, het uitnutten van kansen, 'backing winners'. Binnen dat paradigma kun je niet eindeloos nieuwe uitgangspunten vaststellen. Maar daar gaat het ook niet om. Het gaat veel meer om een nieuw perspectief op een bestaand uitgangspunt, een nieuwe context, toevoegen van nieuwe spelers, een nieuw politiek draagvlak. Het sleutelwoord is weer: dynamiek.

Tenslotte verdient het begrip 'brede welvaart' enige aandacht. Daarmee wordt bedoeld dat welvaart en welbevinden van een land of een streek niet alleen in strikt economische parameters kan worden samengevat. Het CBS heeft een flink studieproject opgetuigd om te komen tot een statistische afbakening van het begrip, de Monitor Brede Welvaart.

En in tal van triple helix netwerken gebeurt hetzelfde. Economie071 heeft sinds zes jaar de Index071. Die index met de veranderingen in de streek (Leidse Agglomeratie plus Katwijk) aan de hand van 55 parameters, waarvan maar een minderheid 'klassiek economisch' is. In de Duin- en Bollenstreek is onder meer de Rabobank een aanjager van de discussie over 'brede welvaart'.

Het streven naar een brede monitor is al oud. We kunnen het historisch plaatsen in het rapport 'Our Common Future' van de World Commission on Environment and Development uit 1987, beter belend als de commissie-Brundtland, de toenmalige Noorse premier en voorzitter van de commissie. Dat rapport riep al op om welvaart niet alleen vanuit 'hier en nu' te meten, maar ook vanuit 'elders en later'. De gedachte was dat de mondiale milieuproblemen sterk samenhangen met de armoede in een deel van de wereld en met de niet-duurzame consumptie in het andere deel van de wereld.

Vandaar toevoeging van die twee dimensies: elders en later.

Maar eigenlijk kun je het begrip 'brede welvaart' nog verder terug leggen, namelijk naar de New Deal. Herbebossing, landherstel, sanering van de waterhuishouding, alfabetisering, culturele hulpbronnen, onderwijshervorming, sociale hygiëne, vrouwenrechten of wat er ook maar aan de orde kwam: het had allemaal te maken met een brede kijk op de samenleving. En moeilijker dan dat is het eigenlijk niet: kijk nou gewoon wat breder.

Wie op google 'economie en samenleving' intikt, vindt bronnen over de morele rand van de economie. De economie lijkt te bestaan als een apart vak, dat net als chemie en kernfysica voortdurend onder moreel appel van de samenleving gehouden moet worden. Instructief is het om vervolgens ook de Duitse vertaling in te tikken: 'Wirtschaft und Gesellschaft'. Dezelfde woorden, maar met een volkomen andere uitkomst. Het Duitse begrippenkoppel staat voor een professie met een integrale beschouwingswijze. Alles is economie en alles is samenleving. Zou de knip tussen beiden een typisch Nederlands verschijnsel zijn?

7. INTERMEZZO: HOE CREEER JE DYNAMIEK?

Tijdens de responsronde op de eerste versie van dit rapport werden vragen gesteld over de 'Roosevelt paradox'. Het is navolgbaar dat crisisherstel niet of niet alleen een kwestie is van de 'juiste agenda', maar ook van een productieve dynamiek, die ondernemende mensen in positie brengt. Afzonderlijke projecten en agendapunten zijn resultaten van die dynamiek, maar vallen er niet mee samen. Je moet – a la Roosevelt - van een projectenagenda weer durven afwijken, als blijkt dat de energie en de dynamiek toch ergens anders zitten. En je moet vooral in beweging blijven en niet op lauweren gaan rusten. De vraag komt vervolgens op hoe je die dynamiek creëert, in dit geval in de Duin- en Bollenstreek. Wat zijn de voorwaarden om een dynamiek op gang te krijgen die zelf steeds weer nieuwe agendapunten en projecten schept? Hoe doe je dat?

Op verzoek maken we hier een aantal opmerkingen, met een sterk beschouwend karakter en los van de vraagstelling van de Duin- en Bollenstreek. Wellicht komt er een moment om die vraag eens in breder verband, concreter en met meer empirisch materiaal te onderzoeken voor de streek.

Een oude priesterwijsheid zegt dat het leven voorwaarts beleefd, maar pas achterwaarts begrepen wordt. Dat geldt zeker voor gebiedsontwikkeling. Er zijn talloze voorbeelden van geconcentreerde beleidsacties om een wijk of gebied te ontwikkelen, met inzet van alle mogelijke prognoses. En toch zegt dat weinig over de succeskans. Pas achteraf is met enige moeite aan te geven wat nu precies de doorslag heeft gegeven. In het succes, of juist in het uitblijven van het succes. Twee voorbeelden:

- De Noordoostpolder werd als 'nieuw land' in de jaren vijftig volkomen planmatig en strak geleid tot ontwikkeling gebracht. Het was de verzilvering van alle moderne kwaliteitsstandaarden voor wonen werken uit de stichtingsjaren, met een uitgekiend voorzieningenpatroon. De halve wereld stond er bij te kijken. De basis van de planning was de 'landbouwgeografie': een raster van boerenbedrijven, elke boerderij voorzien van drie kleine arbeiderswoningen voor de knechten en op fietsafstand van een dorp met winkels en scholen. Het cement in de dorpen was nog niet droog of de planning bleek al verouderd. De landbouwmechanisatie begon en die arbeidershuisjes waren niet meer nodig. De agrarische schaalvergroting begon en de boerenbedrijven op het nieuwe land verloren hun efficiencyvoordeel. De auto kwam op en de fietsafstanden waren irrelevant. De Noordoostpolder is nooit geworden zoals hij ontworpen is. Dat wil niet zeggen dat het een mislukt of zelfs maar problematisch gebied is. Het wil wel zeggen dat een geconcentreerde beleidsinspanning vanuit een machtige overheid geen garantie voor succes is.
- Vlakbij de polder ligt de stad Zwolle. Zwolle heeft maar weinig haakjes in de collectieve beeldvorming. Wie de site van Zwolle Marketing bezoekt, stuit op 'dynamische Hanzestad', een begrip dat ook in de stad zelf door maar weinig mensen gereproduceerd kan worden. De site wemelt van opgewekte gemeenplaatsen uit het 'handboek marketing voor beginners'. Ook in grote beleidskwesties van de afgelopen decennia als de regionale achterstand, de competitie tussen regio's en de verstedelijking heeft Zwolle hooguit een bijrol. En toch is die stad enorm tot bloei gekomen. Volgens allerlei parameters beginnen de werkgelegenheid, het opleidingsniveau en het

innovatievermogen van Zwolle dat van de academiesteden in de Randstad te naderen. Dat is een prestatie van jewelste.

Natuurlijk had Zwolle een paar omstandigheden mee, zoals de ligging – poort naar het noorden – en de verwerving van de status van studentenstad met de groei van de hogeschool Windesheim. Maar er zijn meer centraal gelegen steden in de omgeving – zoals het grotere Apeldoorn – en meer Hanzesteden met hoger onderwijs – zoals Deventer – die hun vestigingsvoorwaarden veel minder hebben kunnen uitnuttten. En waar ligt dat nu aan? Dat moet nog eens goed worden uitgezocht: het succes van Zwolle wordt ook ‘achterwaarts’ nog niet begrepen. Maar het is er wel.

Er lijken al twee leereffecten in zicht te komen.

Leereffect: pas op met planning

Het eerste leereffect: stop niet alle inspanningen in een alles omvattend en gedetailleerd plan (zoals in het geval van de Noordoostpolder). Het kost enorm veel moeite om het plan te maken, er zijn afvallers, energie lekt weg en de echte innovatieve ondernemers doen maar zelden mee. Vervolgens loopt het na vaststelling in de praktijk toch weer anders. Dan kan het incasseren van teleurstellingen beginnen.

Daar komt nog iets bij. Roosevelt merkte in zijn tijd dat, hoe explicieter zijn plannen waren en hoe nadrukkelijker hij probeerde ‘de neuzen dezelfde kant uit te krijgen’, hoe meer weerstand hij mobiliseerde. Het is inherent aan een democratie: er zijn tegenkrachten, wegduikers, alternatieve strategieën. Als we nog verder terug gaan in de Amerikaanse geschiedenis, komen we nog een leerzame historische figuur tegen: president Lincoln, die tussen 1860 en 1865 de Verenigde Staten door de burgeroorlog loodste en herinnerd wordt als de man die in 1863 een einde maakte aan de slavernij. Recent archiefonderzoek wijst uit dat hij zich bijna nooit expliciet en in het openbaar vóór de emancipatie uitsprak. Hij hulde zich in algemene abstracties of juist in operationele uitspraken, maar liet gissen naar zijn strategische bedoelingen. Dat had te maken met de ingewikkelde constellatie van belangen en ambities waar hij voor gesteld was. Het ging niet alleen om slavernij, ook om de economie, om centraal versus de centraal bestuur en om allerlei andere kwesties. Lincoln had een brede coalitie nodig om de oorlog te winnen en de slavernij te beëindigen. Zijn beleidsvraag was niet of je wilde conformeren aan een groot plan, maar of je meedeed aan een brede beweging, met behoud van je eigen inzet en doelen. In onderhandelingsvormen zouden we zeggen: koester een lange termijn visie, maar houdt altijd kaarten achter de hand om uit te delen aan goede mensen die zich onderweg aandienen.

Leereffect: begin bij jong talent

Het tweede leereffect is dat de sleutel bijna altijd blijkt te liggen bij het aantrekken, mobiliseren en vasthouden van jonge, getalenteerde en ondernemende jonge mensen. We gaan daar zo nog een paar voorbeelden van noemen, maar Zwolle heeft het in dat opzicht goed gedaan. Het gaat dan niet alleen om het verwerven van de hogeschool Windesheim, maar ook om het creëren van een bijbehorend studentenleven, de verwelcoming van tijdelijke bewoners en nieuwkomers, het opbouwen van een netwerk waarin zij zich persoonlijk en zakelijk kunnen ontplooiën. Het ecosysteem moet kloppen.

Hoe belangrijk die klasse van jonge en ondernemende mensen is, zien we als we op twee punten iets verder uitzoomen. Het eerste is het gegeven dat we in een kenniseconomie leven. Niet de ligging of de infrastructuur of de aanwezige grondstoffen zijn doorslaggevend voor economisch succes, maar de aanwezige kennis. En kennis hangt niet aan systemen of computers, maar aan mensen. Een kenniseconomie is een menseneconomie. Het tweede punt is de demografie. De hele westerse wereld vergrijsd. In de niet al te verre toekomst gaat de wereldbevolking krimpen (op dit moment wordt 2060 als kanteljaar gezien). Nu al is voor veel landen – ook voor Nederland- immigratie de enige manier om de beroepsbevolking op peil te houden.

Die twee trends – kennis en krimp – maken jong talent tot het kapitaal van de economie. Wat dat praktisch betekent, zien we in landen die al veel verder zijn in de vergrijzing, in Oost-Europa. Daar zijn (hoofd-)steden en daaraan gelieerde plekken (zoals badplaatsen) vaak nog bruisende ecosystemen vol jongeren en activiteit. Maar daarbuiten ligt een ontvolkend en verwaarloosd platteland. Het gebied gaat meer en meer lijken op een systeem van stadstaten: steden die onderling met elkaar in verbinding staan en veel talent en kennis uitwisselen, maar nog maar weinig met hun eigen omgeving te maken hebben. Wie goed kijkt, ziet de contouren van dit stedennetwerk zich ook in Nederland aftekenen, in de groeiende verschillen tussen de kennissteden en de rest van het land.

Wat te doen als talent naar de stad trekt

Dit verhaal moet niet als een dystopie voor niet-stedelijk Nederland klinken. Er zijn tenminste twee opties voor niet-stedelijke regio's:

- Verknop jezelf als regio met een stedelijk systeem, zorg dat je woonmogelijkheden voor stedelingen creëert, dat je jong talent ruimte biedt, dat je internetbereikbaarheid van wereldklasse is, dat je verblijfsklimaat uitnodigend en verwelkomend is. De afstand tot een nabij stedelijk systeem speelt wel een rol, maar is niet het enige. De Drentse plattelandsgemeente Westerveld slaagt erin om jonge vrouwelijke zelfstandigen uit de creatieve industrie en de communicatie aan te trekken, die hun klanten in Amsterdam en Utrecht hebben. De schoonheid van dorp en landschap en de veiligheid voor kinderen maken, in combinatie met een uitnodigend beleid, dit gebied alsnog aantrekkelijk. En je hebt niet eens heel veel nieuwkomers nodig om verjonging van een gebied op gang te brengen.
- Regio's die een eigen 'unique selling point' hebben. Gertjan Hospers noemt mooie voorbeelden in zijn boek 'Slimme streken'. Die voorbeelden komen vaak uit het oosten van het land, waaronder Salland, waar de sociale samenhang sterk is en ondernemers sterk redeneren vanuit een gemeenschapsbelang. Er zijn veel innovatieve bedrijven, die een brede verantwoordelijkheid nemen voor de arbeidsmarkt, het milieu en de lokale welvaart. Een gezamenlijk waardensysteem op een uitloper van de Bible Belt speelt daar zeker een rol bij. Het begrip 'solidariteit' krijgt invulling.

De vraag naar dynamiek raakt aan de kwestie van 'region building'. Economie speelt zich af in geografische gebieden. 'Best practices', kennisinfrastructuur, ondersteunende instituten, onderwijsinstellingen, georganiseerd bedrijfsleven, overheden – alle partijen moeten op deze schaal vormgeven aan leiderschap en innovatie.

Succesvolle 'region building': Brainport Eindhoven

Het meest succesvolle voorbeeld van 'region building' in recente tijd is Brainport Eindhoven. Eindhoven was in 1990 feitelijk een 'company town', een stad die gebouwd was rondom een enkel bedrijf, Philips. Het was een monocultuur met een vergaand 'van de wieg tot het graf gehalte'. In 1990 bleek hoe kwetsbaar de stad was: Philips dreigde ten onder te gaan in de internationale concurrentie. In dat jaar startte de Operatie Centurion, een grootscheepse sanering met duizenden ontslagen en uiteindelijk ook met het vertrek van de leiding van Philips naar Amsterdam. Achteraf bleek Operatie Centurion een 'blessing in disguise'. Philips zette hoogopgeleide technici en onderzoekers op straat. In plaats van te verhuizen, begonnen zij in de omgeving naar werk te zoeken of op hun zolderkamer zelf een onderneming te starten. Nu heeft technologie al decennia de wind mee. Nederland heeft al sinds mensenheugenis een tekort aan technische expertise. De 'shake out' van Centurion leidde tot een golf van nieuwe bedrijvigheid, inclusief de tegenwoordige parel van de maakindustrie, ASML. Parallel aan de economische diversificatie, begon de stad zich anders te definiëren. Bij 'Eindhoven' gaan de gedachten niet meer primair uit naar Philips, maar naar design. De lege Philipsgebouwen zijn bloeiende laboratoria geworden van nieuwe creativiteit. Eindhoven moest van ver komen, maar de parameters zijn sterk verbeterd. Brainport Eindhoven gaat zo goed als zeker een hoofdrol spelen in de strategie die vanuit het nieuw 'Groeifonds' wordt ontwikkeld. De stad zelf komt op relevante parameters al in de buurt van de academiesteden Utrecht, Leiden en Amsterdam. Zoals elk deel van het land, had ook Brainport Eindhoven te maken met een versnipperd lokaal bestuur. Achteraf is de analyse dat het gevoel van urgentie groot genoeg was om het bestuurlijk leiderschap van Eindhoven te accepteren. Eindhoven was er ook groot genoeg voor.

Een andere zuidelijke regio – de voormalige Oostelijke Mijnstreek, nu Parkstad Limburg genoemd – heeft dat voordeel niet. Ook een 'one company town' (de mijnen), een grondige sanering en veel technisch talent, maar toch een moeizame status quo. Eén van de oorzaken is de afloop van de bestuurlijke herindelingen. Heerlen is de grootste gemeente, maar is niet groot genoeg om tegenover de anderen een onverstoort gezag te laten gelden. De dynamiek is moeizaam: het is feitelijk een samenhangend gebied, naar de samenwerking is niet stabiel. Het wiel moet te vaak opnieuw uitgevonden worden.

Nog twee nabranders over Eindhoven:

- De merknaam van de regio is Brainport Eindhoven. Die naam is ontleend aan de triple helix organisatie ter plekke. Dat is een volle zuster van de Economic Board Duin- en Bollenstreek. Een veel grotere zus, maar wel dezelfde tripartite samenstelling en dezelfde opdracht tot 'region building'. De afkorting EBDB is te begrijpen als een compromis. De naam Brainport Eindhoven daarentegen is compromisloos. Of dat nu een kwestie is van gokken op merkkracht, van een gunfactor of van bestuurlijk gewicht van technologie en centrumstad, maakt niet uit.
- Een bezoek aan de site van Brainport Eindhoven laat nog een andere compromisloosheid zien. De beeldtaal is volkomen eenduidig: jonge mensen in een technische omgeving. De regio was in het verleden een van de snelst vergrijzende gebieden van het land. Maar afficheert zich nu met het grote sociale kapitaal: jonge, goed opgeleide mensen.

Amsterdam en Rotterdam

Tot zover Zuidoost-Brabant. Nu een korte blik op de beide grote steden Rotterdam en Amsterdam. De uitgangspositie van Amsterdam was in 1980 slecht. De middenklasse had de stad verlaten, naar de groene 'new towns' in de omgeving. De arbeidersklasse bleef achter in wijken die dringend toe waren aan de stadsvernieuwing. De industrie was bezig in te storten. Rotterdam stond er in enkele opzichten beter voor. Er waren meer stabiele wijken, het draagvlak voor grote projecten als de metro-aanleg was er beter en het havencomplex draaide als een lier. De combinatie van haven + logistiek + gemeente + industrie + research gold zelfs als een wereldvoorbeeld van clustervorming en lobbykracht.

Veertig jaar later zijn de verhoudingen omgedraaid. Rotterdam is in sommige opzichten de armste stad van Nederland en Rijnmond is in researchvolumes allang door Eindhoven ingehaald. De bijdrage van Groot-Amsterdam aan de toegevoegde waarde van Nederland is per inwoner anderhalf keer zo groot als die van Groot-Rijnmond.

Er is natuurlijk veel te zeggen over wat er in die veertig jaar gebeurd is. Voor nu is relevant de observatie dat Rotterdam volgens sommige analisten vaak met grote schema's en grote plannen werkt. Rijnmond is een 'ingenieursomgeving': met vaste en planmatige hand ordenen overheid en techniek de ruimte en de functionaliteit van de stad. Voor voorbeelden is de blik gericht op andere grote havensteden, bijvoorbeeld de metropolen in Azië.

Amsterdam heeft veel meer een 'bricoleursomgeving': aanpassen, rommelen, mensen zelf laten begaan. De voorbeelden zijn soms dorps of kneuterig: stadslandbouw, creatieve broedplaatsen vol eenpitters, energie coöperaties. Maar het heeft wel gewerkt. De bedrijven die het geld verdienen – de techfirma's, de financiële en zakelijke dienstverleners – zijn afgekomen op de humuslaag van jong + diversiteit + gelaagdheid. Amsterdam heeft de les van de Rooseveltparadox toegepast: ga niet wachten tot je overeenstemming hebt over een of twee grote plannen. Want dat is geen garantie voor succes. Ga in plaats daarvan tientallen kleinere acties starten en geef daar goede mensen de ruimte in. Er zullen een aantal acties mislukken, maar een ander aantal zal alsnog doorgaan en zich verder vertakken.

Alweer: laat het jonge talent het werk voor je doen.

Let op verrassingen

Dat leidt tot een laatste observatie: soms moet je naar een dwaas luisteren. Zo was er kroegbaas Joop Mulder uit Midsland op Terschelling, die in 1981 in z'n eentje begon met iets onwaarschijnlijk, namelijk een cultureel festival op het eiland. Dat is Oerol geworden, het grootste locatiefestival van Europa en jaarlijks de preview voor het culturele seizoen in heel Nederland. Oerol heeft de merkkracht van het eiland fundamenteel veranderd en versterkt. Joop Mulder is er sinds enkele jaren niet meer bij. Hij is begonnen met Sense of Place, een project voor landschapskunst langs de verlaten waddendijk in Noord-Nederland. Een dwaas is hij niet meer. Mogelijk is 'sense of place' een doorbraakininitiatief voor dit krimpg gebied. We horen weer een echo van de Roosevelt Administration: zet de kunsten en de cultuur in om

woorden en beeldtaal te scheppen waarmee de bewoners op gang komen en zelf plannen gaan maken.

Tot zover deze beschouwing over de vraag hoe je dynamiek brengt in en regio. Met een streep onder 'beschouwing'. Maar er is genoeg materiaal om een onderzoek voor de Duin- en Bollenstreek op te baseren.

8. VERBAND TUSSEN DYNAMIEK EN PROJECTEN

Relativeringen over planning en marktwerking laten natuurlijk onverlet dat het zaak is om in het beleid het overzicht te houden. In de eerste coronarapportage hebben we een matrix gebruikt om de het type interventie per fase van de pandemie in kaart te brengen. We kopiëren die matrix hieronder en voegen er een vijfde rij aan toe: projecten en initiatieven. Deze rij is de optelsom van alle in het coronarapport impliciet genoemde acties.

	Hamerfase	Begin dansfase	Vervolg dansfase	Herstelfase
Beleidsdoel	Stabiliseren, status quo overeind houden	Overeind houden van levensvatbare bedrijven	Stimuleren van ondernemende bedrijven	Stimuleren van innovatie
Karakter maatregelen	Generiek, voor iedereen, voorwaarden-arm	Selectie op soliditeit	Dynamische mix van steun, krediet en eigen omzet	Afbouw individuele steun, structuurversterkende maatregelen (infrastructuur, kennis, innovatie)
Type afweging	Algemeen belang, alles en iedereen dienen	Ondernemerschap mogelijk maken en aanboren	Loslaten overlevingsmodus en premie op ondernemen	'Backing winners'
Perspectief	Overheid aan zet	Overheid met bankiersoog, of bankier met overheidsoog	'Lead' bij sectoren en marktpartijen	Overheid als activistische schepper van voorwaarden
Rol regionale partijen	Uitvoeren en volgen Rijksbeleid	Ruimte scheppen voor specifiek lokale interventies	Crisisinterventies verknopen aan structuuragenda	Stimuleren innovatie
Thematische programmalijnen	Noodvoorzieningen treffen	Versoepelen vestigingsbeleid Organisatie en kennisuitwisseling mkb	Behoud en versterking jong talent Kennisontwikkeling en – disseminatie 1.5 meter economie Inzet tech en zorg als sleutelsectoren	Aanjagen en investeren in innovatie Randvoorwaardelijk kader herstel scheppen Verknopen economische met onderwijs-arbeidsmarkt-netwerken
Projectmatige activiteiten	• Coullance lokale belastingen • Buy local campagnes • Bemiddeling start-ups en scale-ups naar IQ en andere kredietposities	• Digitale infrastructuur versterken • Begeleiden jongeren bij uitgestelde carrière start • Verzorgen lokaal digitale platforms	• Inzet kennis- en onderwijspartijen bij 1.5 meter vragen • Monitoren ontwikkelingen arbeidsmarkt; anticiperen in onderwijscurricula • Digitalisering mkb aanjagen en begeleiden	• Verankeren flexibel vergunningsbeleid in Omgevingswet • Woningbouw versnellen • Preventieve gezondheidsprogramma's en proeftuinen

		• Citymarketing ombuigen naar bewoners/kenniswerkers • Mobiliteitsmanagement	• Vaardigheids-trainingen i.k.v. Participatiewet • Anticiperen op leegstand winkelstraten; flexibiliteit/tijdelijkheid • Soepel vergunningen-beleid • Langjarige infrastructuur-investeringen naar voren halen	• Sectorvorming in cross-over health en hospitality • Faciliteren groei space en tech; samenwerking met techclusters in Leiden, Delft en Wageningen • Lokaal kredietfonds, koopmansgeld voor aantrekken en behoud van innovatieve bedrijven, 'community financing'
--	--	---	---	--

Voor een goed begrip van de matrix is wellicht de metafoer van een grote natuurramp hanteerbaar (wat de pandemie op de keper beschouwd ook is).

Bij een natuurramp heeft het onmiddellijk na het gebeuren geen zin om over de structuur te beginnen. Het is pompen of verzuipen, er is noodhulp nodig: transport, water, voedsel, medicijnen. In de coronacrisis waren de steunpakketten van de rijksoverheid die noodhulp. De noodhulp bewerkstelligt dat de situatie aan het einde van de hamerfase gestabiliseerd is. Eerst zorgen dat er geen doden meer vallen, dan praten over herstel.

Het herstel komt in zicht. Dat herstel begint bij collectieve voorzieningen. Bij een natuurramp gaat het dan om infrastructuur, bij de coronacrisis om het weer op gang brengen van normale marktverhoudingen en ondernemerschap. Naarmate we naar rechts bewegen in de matrix, worden de interventies steeds minder generiek en steeds meer specifiek. Van 'gratis geld' voor alle bedrijven naar gemengde financieren (gift, lening) voor sommige bedrijven. Aan het begin van de dansfase kan een stijging van het aantal bedrijfsbeëindigingen worden verwacht. Een bedrijf dat alleen met staatssteun overeind blijft, is een zombiebedrijf. Er moet zelfs in de zwaar getroffen sectoren een herleving van activiteit zichtbaar worden.

Naarmate we verder naar rechts gaan in de matrix, komen er steeds meer nieuwe partijen in beeld en worden de op te lossen problemen steeds specifieker. Een heel praktisch voorbeeld is de gang van zaken rondom het steunfonds voor de sierteelt. Aan het begin van de hamerfase zag de toestand er voor de sierteelt rampzalig uit: tal van bedrijven die niets meer konden factureren en vergaande verstoring van exportketens. Naarmate de stabiliteit weerkeerde, kantelde het beeld van de sierteelt. De vraag naar bloemen bleef in stand en nam op onderdelen zelfs sterk toe (de consument wilde kleur in huis halen tijdens de lockdown). De handelsketens herstelden zich. Er is nog steeds schade, maar de schadeplekken worden specifiek. Er is geld overgebleven uit de noodhulpfase. Intussen wordt gesuggereerd dat een deel van dat geld besteed kan worden aan verlengde hulp voor de Waddeneilanden. Daar zijn ze ook aan het rekenen geslagen en is vastgesteld dat de herstelkansen voor de hospitality niet te vergelijken zijn met de herstelkansen op de wal: in de 1.5 meter economie is de capaciteit van de veerboten onvoldoende. Een specifiek probleem voor dat deel van het land.

Helemaal in de rechterkolom gaat de crisisagenda weer over in de reguliere agenda voor innovatie en structuurversterking. Ook daar gaat de analogie met een natuurramp nog steeds op. De inzet in de herstelfase is niet een restauratie van wat er voor de crisis was, maar een vooruitgang ten

opzichte van die oude situatie. De interventies gaan uit naar de meest vooruitstrevende ondernemers: 'backing winners'.

Tot zover een algemene reflectie op een herstelagenda. We bevinden ons in de ontwikkeling van de crisis op dit moment – september 2020 – in de overgang van de derde naar de vierde kolom. Dat is stellig het moment om na te denken over de regionale structuur als startpunt voor het herstelbeleid.

9. ONDERWIJS ALS SLEUTELSPELER

Het verhaal over dynamiek geldt ook voor de beleidsinfrastructuur. Je krijgt in een gelaagde en veelzijdige regio als de Duin- en Bollenstreek nooit ‘alle neuzen dezelfde kant op’, zoals de Hollandse zegswijze het uitdrukt. Dat hoeft ook niet, zolang het tempo maar niet door de langzaamste partij bepaald wordt en zolang er ruimte is voor nieuwkomers en voor ad hoc allianties.

Interessant is in dit licht dat de onderwijskant van de triple helix naar aanleiding van de coronacrisis een verdere verknoping met de EBDB zoekt. Er is al een Onderwijs en Arbeidsmarkt Duin- en Bollenstreek (OADB). Bovendien vinden er in de regio als onderdeel van het programma Sterk Techniekonderwijs (STO) veel activiteiten plaats tussen het technisch beroepsonderwijs en het regionale bedrijfsleven.

Verknoping van de drie programma's (EBDB, OADB, STO) kan zorgen voor een effectievere inzet van middelen en activiteiten en daarmee voor extra slagkracht. De arbeidsmarkt stond voor de coronacrisis onder druk vanwege grote tekorten, met name in de techniek en de zorg. Die druk is niet weg. Daar staat een moeilijker situatie op andere plekken in de arbeidsmarkt tegenover. Maar het combineren van die twee trends vraagt om een gezamenlijke, regionale aanpak.

Waar gaat het dan om?

- Meer beroepsonderwijs in de praktijk. Een bijzonder effect van corona is de versnelling van de digitalisering in het onderwijs. Dat kostte in de beginfase veel tijd en inspanning, maar gaat ook – na de opstartfase – ontwikkeltijd opleveren voor het onderwijs. Die ontwikkeltijd koppelen aan inspanningen vanuit de EBDB kan leiden tot mooie programma's met het bedrijfsleven voor onderwijs in de praktijk.
- Daarbij gaat het niet alleen om stages, maar ook om leeropdrachten voor vmbo, mbo en wellicht ook hbo en (kleinschalige) innovatieprojecten. Spits dat zoveel mogelijk toe op de economische speerpunten van de regio, op de eigenheid van de streek.
- In het kader van ‘doorlopende leerlijnen’ in het beroepsonderwijs, wordt er in de regio ook weer mbo-onderwijs verzorgd: een facilitaire opleiding in Hillegom en techniek in Voorhout. Dat zal de relatie met het bedrijfsleven versterken en biedt aanknopingspunten voor andere projecten.
- Om- en bijscholing van werkenden. Zeker in deze corona-tijd weer een issue. Een regionaal programma voor ‘leven lang leren’ met sterke accenten op leren in de praktijk past heel goed bij de ambities van de EBDB.
- Wervingskracht voor goede docenten. De druk op de woningmarkt heeft de grote steden in de Randstad al moeilijk toegankelijk gemaakt voor startende docenten op zoek naar woonruimte. Dat zet de arbeidsmarkt in het onderwijs onder druk. Die druk wordt nu ook voelbaar bij de scholen in de regio. Dat legt enerzijds een nog sterkere nadruk op een goede woningmarkt in de regio, maar anderzijds vestigt het de aandacht op de mogelijkheid voor werknemers uit de praktijk om in het onderwijs les te geven. Daar kunnen afspraken met het bedrijfsleven op ontworpen worden.

De scholen kunnen zo'n programma niet alleen trekken. Daar is niet alleen de samenwerking met bedrijven voor nodig, maar ook organiserend vermogen, zoals de EBDB, OADB en STO die in huis hebben. Dat goed en gezamenlijk organiseren kan veel dynamiek en effectieve acties opleveren.

Dat is overigens geen pleidooi om de structuur in de regio opnieuw te gaan ontwerpen. Maar het is wel zaak om open te staan voor en aan te haken op de dynamiek die zich nu in het onderwijs in de regio manifesteert.

10. STARTPUNT VOOR HERSTEL: DE BEROEPSBEVOLKING

De Duin- en Bollenstreek is een dynamisch gebied met een interessante ligging – in het economische en culturele hart van het land, maar toch met een rustig en populair woonmilieu – en een bijzondere economie. De economie kent aan de ene kant duidelijke speerpunten – de greenport, het space- en techcenter, de hospitality – en aan de andere kant een enorme diversiteit. Bijna alle denkbare sectoren zijn in dit ‘mini-Holland’ vertegenwoordigd. En wanneer de regio goed samenwerkt, verschaft het gezamenlijke inwonertal van 190.000 voldoende soortelijk gewicht om als zelfstandige actor mee te praten over zaken als regiobranding, infrastructuur, arbeidsmarkt en onderzoeksmiddelen. De competenties en ‘selling points’ van de streek zijn recent nog goed beschreven in het EBDB-document ‘de kracht van verbinding’.

Die energieke representatie is nodig ook. Zowel vanuit de bewonersdemografie als vanuit de bedrijvendemografie bezien zijn er flinke uitdagingen. Die uitdagingen zouden bepalend moeten zijn voor de herstelstrategie na de coronacrisis: de crisis gebruiken als een vliegwiel om zwaktes in de demografische structuur aan te pakken. We benoemen die zwaktes in vier trefwoorden:

- Werkgelegenheid
- Jong ondernemerschap
- Vergrijzing
- Opleidingsniveau

Eerst de werkgelegenheid. In onderstaande tabel hebben we het aantal arbeidsplaatsen (geteld vanaf 12 uur per week) in de Duin- en Bollenstreek vergeleken met de drie buurregio's. De vergelijkbaarheid is zeer gediend met het terugrekenen naar de zogenaamde arbeidsplaatsenquote, het aantal banen per 100 leden van de beroepsbevolking.

	Aantal arbeidsplaatsen	Aantal arbeidsplaatsen per 100 leden beroepsbevolking
Duin- en Bollenstreek	77.385	73
Leidse regio	106.184	91
Haarlemmermeer	177.650	147
Haaglanden	370.800	97

Drie van de vier gebieden hebben een lagere arbeidsplaatsenquote dan 100. In statistische termen zijn het daarmee meer woon- dan werkregio's. In de zuidelijke Randstad is Rotterdam de werkmagneet, in de noordelijke Randstad is dat Groot-Amsterdam. De getallen voor de Leidse Regio en Haaglanden zijn enigszins vertekend, omdat beide gebieden een centrumstad hebben met een hoge (en in het geval van Leiden snel stijgende) arbeidsplaatsenquote. De quote van de Duin- en Bollenstreek is laag. En eigenlijk te laag. Dat duidt op een zeer fors pendeloverschot. Een quote van minder dan 100 is op zich niet ernstig, maar een quote van net aan 73 duidt wel op een gebrekkig draagvlak voor cultuur, sport, onderwijs en jong ondernemerschap. Het is ook lastig om het tij te keren. Jonge ondernemende mensen trekken naar steden en gebieden waar al veel jonge en ondernemende mensen zijn. Nu zijn de afstanden in de Randstad klein. Veel mensen die in de streek wonen, hebben hun werkplek of onderneming in Leiden, Den Haag of Amsterdam. Die afstand is wel te overbruggen. Maar ze etaleren ook hun ondernemerschap in die steden. Zo bezien is er sprake van een braindrain.

De onderstaande tabel brengt die braindrain iets meer in beeld.

	Aantal 15 tot 30 jarigen verhuisd naar regio (2019)	Aantal naar de regio verhuisde jongeren per 1.000 inwoners
Duin- en Bollenstreek	6.134	32
Leidse regio	12.738	61
Haarlemmermeer	6.216	40

Het is natuurlijk logisch dat de Leidse regio veel jongeren trekt, vanwege het onderwijscomplex, fijn voor Leiden dat er een permante stroom van jonge mensen is die innovaties aan de orde stellen en ondernemingen starten. Minder fijn voor de gebieden waar die jongeren oorspronkelijk vandaan komen.

Het is lastig om een beeld te krijgen van de kwantitatieve betekenis van jonge start-ups. Het is een realistische schatting dat in de steden intussen een kwart van de werkgelegenheid wordt uitgemaakt door micro-ondernemers: zzpers, kleine bedrijven, parttime-ondernemers. Het is een moeilijk grijpbare groep, maar wel een bron van dynamiek.

Het CBS heeft heel recent onderzoek verricht naar zelfstandig ondernemerschap onder de jongste groep. De resultaten zijn een wake-up call voor de Duin- en Bollenstreek.

	Aantal jongeren (15 – 27 jaar) werkzaam als zelfstandige (vol- of deeltijd)	In percentage totaal aantal werkende jongeren
Duin- en Bollenstreek	800	4,8%
Overig Holland Rijnland	2.200	5,9%
Groot-Amsterdam	11.400	9,4%
Haaglanden	6.100	8,3%

Een belangrijk demografisch kenmerk van heel Nederland is de vergrijzing. Die is een gevolg van de zeer grote jaargangen uit de naoorlogse geboortegolf, de ‘babyboom’. Waarbij nog onderscheid gemaakt kan worden tussen de vroege babyboom (1945-1952) en de late babyboom (1953-1960). De vroege babyboom heeft de arbeidsmarkt grotendeels verlaten, de late babyboom is nu bezig dat te doen.

Getalsmatig zijn voor deze grote jaargangen geen opvolgers, de geboortecijfers zijn sinds de vroege jaren zestig enorm gedaald. Nederland zou al een krimpland zijn, ware het niet dat er een immigratie plaats vindt.

Hoe staat de Duin- en Bollenstreek er voor?

	Aantal 15 tot 30 jarigen in % totale populatie	Aantal 65+ in % populatie
Duin- en Bollenstreek	17.4%	19.7%
Leidse regio	23.2%	17.8%
Haarlemmermeer	17.8%	16.7%
Haaglanden	18.9%	16.3%

De tabel maakt goed duidelijk wat er aan de hand is: van een bevolkingspiramide met een brede en jonge basis en een smalle oude top gaan we naar een omgekeerde piramide: een smalle en jonge basis en een brede en oude top. De grijze ‘overdruk’ en de groene ‘onderdruk’ is overal, maar de last is ongelijk verdeeld.

Tenslotte kijken we naar het opleidingsniveau van de beroepsbevolking.

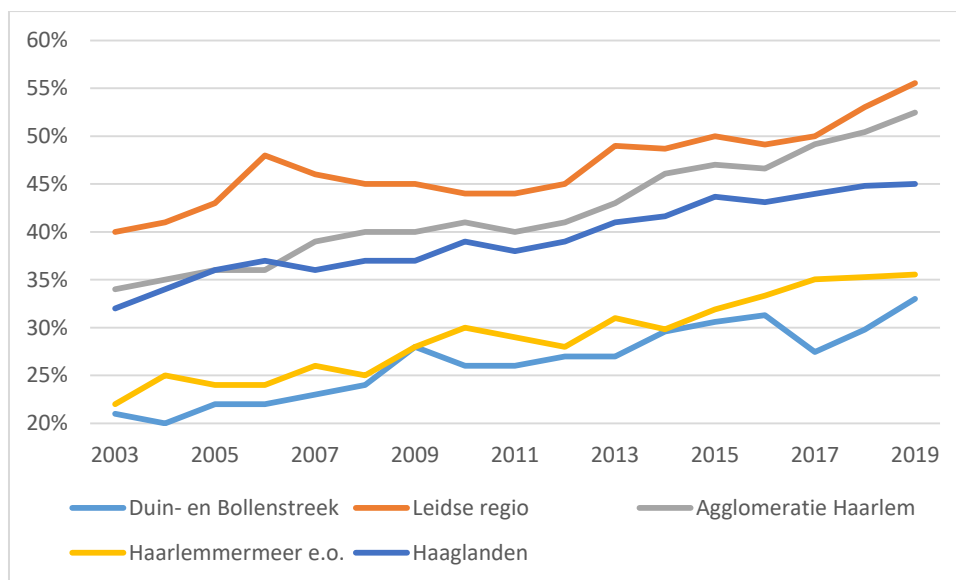
	% laagopgeleid	% hoogopgeleid
Katwijk	28%	28%
Noordwijk	21%	38%
Teylingen	19%	38%
Lisse	23%	31%
Hillegom	17%	33%
Duin- en Bollenstreek	23%	33%

	% laagopgeleid	% hoogopgeleid
Duin- en Bollenstreek	23%	33%
Leidse regio	14%	56%
Agglomeratie Haarlem	16%	52%
Haarlemmermeer e.o.	21%	36%
Haaglanden	19%	45%

Het statistische begrip 'laagopgeleid' staat voor een diploma van een niveau 1 opleiding als hoogst behaalde kwalificatie. Dat is dus minder dan de het nationale 'startbewijs' voor de arbeidsmarkt, een niveau 2 kwalificatie. Middelbaar opgeleid ben je met een diploma van niveau 2, 3 of 4 van de mbo-kwalificatiestructuur. Met de kanttekening dat niveau 2 en 3 gediplomeerden vooral vertegenwoordigd zijn in de flexibele schil rondom personeelsbestanden. Duurzame aanstellingen beginnen bij het niveau 4 diploma (de klassieke vakman of vakvrouw).

Landelijk is het aantal hoogopgeleiden in de beroepsbevolking 40%, in de groep 25-35-jarigen inmiddels 50%.

Ontwikkeling van het aantal hoogopgeleiden in % beroepsbevolking per regio



Het opleidingsniveau stijgt gestaag, in heel Nederland. En dat is goed, want kennis en competenties zijn de belangrijkste productiefactoren geworden. Een goed geschoolde beroepsbevolking met een goede mix tussen jong en ervaren, is het economische kapitaal bij uitstek. De Duin- en Bollenstreek beweegt zich mee met de landelijke ontwikkeling, maar niet bijzonder snel. Haarlemmermeer –

traditioneel een regio met veel werk voor lager geschoolden (logistiek, productie) is inmiddels de Duin – en Bollenstreek voorbij.

Hoog- en laagopgeleid

Tijdens de responsronde op het concept van dit rapport werd gewag gemaakt van de discussie die af en toe opduikt over het begrip hoog- en laagopgeleid. Het gaat dan met name over vervanging van deze woorden door 'theoretisch- en 'praktisch' opgeleid. Om drie redenen pleiten we ervoor om deze discussie niet te voeren, althans niet in de semantische zin.

Ten eerste: het Nederlandse onderwijs kent twee leerwegen: de praktische leerweg mbo-hbo en de theoretische leerweg vwo-wo. Je kunt hoog- dan wel middelbaar opgeleid zijn in beide kolommen. De woorden 'theoretisch' en 'praktisch' – in de zin van: toegepast - zijn geen alternatieven voor hoogopgeleid en laagopgeleid.

Ten tweede: twee grote nationale ambities zijn wel degelijk in het opleidingsniveau uitgedrukt. De eerste is de startkwalificatie: niveau 2 van de kwalificatiestructuur (samenvallend met een tweejarige mbo-opleiding) geldt als minimaal entreebewijs voor de arbeidsmarkt. Een werkgever die een jongere met ten hoogste niveau 1 aanneemt, doet aan 'groenpluk': zo'n jongere is te laag opgeleid en moet op school zitten. hoort moet op school zitten. doorleren. Natuurlijk is er grote behoefte aan praktisch geschoolde vakmensen. Op de arbeidsmarkt blijkt dat we het dan hebben over mensen met niveau 2 of eigenlijk niveau 3 en 4. Vaste duurzame aanstellingen voor een beloning die voldoende is om een gezin te onderhouden, komen bij de niveaus 1, 2 en zelfs 3 maar heel weinig voor.

De tweede nationale onderwijsambitie is de wens om te komen tot een beroepsbevolking die voor de helft uit hbo- en wo-gediplomeerden bestaat. Die ambitie heeft te maken met het feit dat we ons brood met kennis verdienen. Nederland is in de westerse wereld op dit moment een middenmoter. Onder meer Canada en Israël zijn voorlopers.

Ten derde: het begrippenpaar 'praktisch en theoretisch' is geopperd vanuit een populistische connotatie (Geen Stijl): er zou wel genoeg opgeleid zijn in dit land. Dat kunnen we laten voor wat het is. Belangrijker is de democratische connotatie: de begrippen hoogopgeleid en laagopgeleid zijn gaan samenvallen met een nieuwe klassensegregatie. Het opleidingsniveau zegt veel over de maatschappelijke kansen van een individu. Die vrees is volkomen terecht en verwijst naar een van de kernproblemen van het land. Maar dat probleem verandert niet – wordt hooguit verhuld – door een semantische discussie. Het is zinvoller om te discussiëren over wat er eigenlijk nodig is voor de onderwijsambities, namelijk een beleid dat optimale kansen geeft voor iedereen om zo ver mogelijk te komen in het onderwijs, inclusief voorzieningen voor deelnemers met een achterstand of met minder cognitieve competenties zoals: een voorschool, speciaal onderwijs, praktijkonderwijs, een omvangrijke onderwijsverzorgingsstructuur, een hele reeks 'tweede kansen' tijdens het initiële onderwijs en een wereld aan bijscholing tijdens de loopbaan.

Deze vogelvlucht over de werkgelegenheid, het jonge ondernemerschap, de vergrijzing en het opleidingsniveau legt dus een aantal uitdagingen bloot in de demografische structuur van bedrijven en bewoners van de Duin- en Bollenstreek.

Het beeld is aan de ene kant waarschijnlijk nog iets te positief. In de streek zijn veel arbeidsmigranten actief, op tijdelijke basis, die niet als inwoner worden meegeteld. Anderzijds kan de wat sombere toonzetting worden verzacht met situationele omstandigheden die weliswaar geen betrekking op de economie 'as such' maar wel degelijk een bepalende invloed hebben. Zo is tijdens de responsronde gewezen op een in dit rapport minder belichte kwaliteit van de streek: het woonklimaat. De streek is al decennialang een populaire vestigingsplek voor Randstedelijke forenzen. En in de afgelopen jaren is dat ook zichtbaar geworden in de stijging van de woningprijzen.

De omstandigheid van mooie woonstreek tussen de steden kan natuurlijk worden aangewend voor een goede marktwerking met een uitgekiende regiomarketingstrategie. Het is dan wel zaak dat

‘wonen’ te verbinden met de lokale economie. Door lokale koopkracht te mobiliseren, een uitnodigend beleid te voeren om wonen te combineren met werken, nieuwkomers aanmoedigt een eigen zaak te starten aan huis. Want enkel wonen maakt een regio kwetsbaar. Het etaleren van de woonkwaliteit in de streek laat kortom onverlet dat in de genoemde vier uitdagingen geïnvesteerd dient te worden.

Een effectieve herstelstrategie na de coronacrisis zou in die uitdagingen moeten interveniëren en zich moeten richten op meer werk, meer jongeren, meer hoogopgeleiden en – als korte samenvatting – meer ondernemende en hoogopgeleide jongeren. Dat wordt een zaak van lange adem. Een goed begin zou zijn om de net genoemde arbeidsmigranten nadrukkelijker als nieuwe steekgenoten te begroeten, hen uit te nodigen ‘kwartier te maken’ en werk te maken van hun educatieve en financiële positie.

We keren tenslotte nog één keer terug naar de parallel met de Rooseveltjaren uit paragraaf 4.1.

Dat Roosevelt in de eerste jaren na 1932 zo effectief was, had ook te maken met een gezamenlijke definitie van het probleem en van de tijd. Die definitie – ‘hoe gaat het eigenlijk met ons?’ - werd gedragen door een coalitie van de overheid, een deel van het bedrijfsleven, denktanks, kennisinstellingen en burgercomités. De overheid kon het niet alleen. Bekend zijn de ‘fireside chats’ geworden, de ‘praatjes bij de haard’ waarin de president via de radio het publiek deelgenoot maakte van zijn overwegingen. Het was een van de eerste moderne vormen van overheidscommunicatie, gericht op steun zoeken. Later werd de aanpak wat minder effectief, zoals in paragraaf 4.1 al aangegeven, toen de institutionele wereld van overheden, banken en belangenorganisaties weer posities opeiste.

In dit licht is het initiatief in de Duin- en Bollenstreek interessant om 250 ‘vrijlanders’ te mobiliseren. De EBDB wil gebruik maken van de identiteit van de streek als een ‘space in between’, een gebied dichtbij de dynamiek van de grote steden, maar met een open en gelaagde ruimte, het ‘vrije land’. De denktank van 250 betrokken ondernemers en andere streekgenoten die zorgen voor kennis, kennisdeling (bijeenkomsten) en prestatie-eisen aan de beleidsmakers in de regio, kan een extra vonk en motor worden achter de herstelinspanningen van overheid en stakeholders.